

ABBASİLER DÖNEMİNDE el-CEZİRE BÖLGESİNDEKİ HÂRİCÎ AYAKLANMALARI*

İbrahim KONAK**

Öz

Tarihte ilk olarak Hz. Osman'a isyanlarıyla gündeme gelen Hâricîler, daha sonra Hz. Ali ve Emevîler döneminde olduğu gibi Abbasîler döneminde de ayaklanmalarını sürdürmüşlerdir. Çalışmamızda Abbasîler döneminde el-Cezîre Bölgesinde meydana gelmiş toplam 17 ayaklanma tespit ettik. Bu ayaklanmaların birçoğunun ortak özelliği, altyapıdan yoksun, tepkisel birer hareket oluşlarıdır. Bu sebeple de ayaklanmalar, çoğu zaman kısa süreli olmuş ve liderin ölümüyle de hareket sona ermiştir. Bu ayaklanmaların çıkış sebebi de genellikle yönetimin İslam dışı bir uygulaması olmuştur. Hâricîlik, Bedevî kabilelerin büyüklerinden olup çoğunlukla el-Cezire bölgesine yerleşmiş olan Şeybanoğulları arasında yaygınlaşmıştır. el-Cezîre Hâricîleri genellikle Sufriyye kolundan olup, bölgeye ilk gelişleri Abdülmelik b. Mervan (65-86/685-705) dönemine rastlamaktadır. Ancak III./IX. Yüzyılda Hâricîlik, yerini önce Hanbelîlere sonra da Malikîlere bırakmıştır. Halife el-Muktedir zamanında (295-320/908-932) Şafîî, XI. Asırda ise Hanefî Fakihlerin getirilmesiyle bölge halkı sunnileştirilmiş oldu. Bölgede 318/930 yılından sonra herhangi bir Hâricî ayaklanmasına rastlayamadık. Hâricîler tarih boyunca enerjilerini Müslümanlarla mücadelede tükettiklerinden dolayı ümmetin geneli tarafından kalıcı bir destek görmemişlerdir. Günümüzde Uman, Zengibar, Doğu ve Kuzey Afrika'da küçük topluluklar halinde yaşayan ve artık Müslüman çoğunluğu tekfir etmeyen, amaçlarına ulaşmak için de siyasi cinayetlere başvurmeyen Hâricîler, İbadî mezhebine bağlı olup sayıları 1 milyondan azdır.

Anahtar Kelimeler: İslam Tarihi, Hâricî, Abbasiler, el-Cezîre, Şeybânîler.

KHARIJITE PRISINGS IN THE AL-JAZIRE ZONE IN THE ABBASIDE PERIOD

Abstract

The Hâricîs had come to light for the first time in the history by their rebellions against Hz. Osman and they had continued their rebellions in the period of Abbasîs as the same as in the period of Hz. Ali and Emevis. We determined 17 rebellions in El-Cezire region in the period of Abbasîs. The common characteristic of the most of these rebellions was that they had been reactive movements which were lack of order and organization. According to this reason, the rebellions usually had been extended in a short time and ended by the death of the leaders. The reason of the emergence of these rebellions had been dependent on the non- Islamic application of the management. Being a part of Hâricîs had become widespread between one of the biggest primitive tribes called Şeybanoğulları who had settled in el-Cezire region. The El-Cezire Hâricîs had been belong to Sufriyye family and they had first come to this region in the period of Abdülmelik b. Mervan (65-86/685-705). However, in the III./IX. centuries the Hâricîs had been replaced by first Hanbelîs and then Malikîs. The population of this region had become Şafîî in the period of Halife el-Muktedir (295-320/908-932), and in the XI. century they had become sunnî by coming of Hanefî omniscients to this region. In this region there were marks about any Hâricîs rebellions after 318/930 years. As the Hâricîs had consumed their energies by fighting with the muslims, they couldn't have found any permanant support from the religious community. Nowadays, the Hâricîs live around Umman, Zengibar, West and North Africa and they don't see the muslim community as unbelievers. They also don't give necessity to the political crimes for their purposes. They belong to the İbadî creep and have a population less than one million.

Keywords: Islamic History, Kharijite, Abbasids, al-Jazire, Shaybanids.

Makalenin Geliş Tarihi: 28.08.2018

Makalenin Kabul Tarihi: 15.12.2018

* Bu makale, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı'nda 2006 yılında Prof. Dr. Adnan Demircan danışmanlığında tamamlanan "Abbasiler Döneminde El-Cezîre Bölgesindeki Hâricî Ayaklanmaları" başlıklı yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

** Doktora Öğrencisi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Ana Bilim Dalı, Bursa, Türkiye, i.konak@hotmail.com, orcid.org/0000-0002-3478-8479

Giriş

Hz. Ali'nin Sıffın Savaşı'nda tahkîmi kabul etmesiyle kendi ordusunda bir bölünme meydana geldi ve bir grup "La Hükme İlla Lillah" (Allah'tan başka hüküm verecek yoktur) sloganıyla bu kabule karşı çıktı. Hz. Ali, Tahkim'i kabul etmek zorunda kaldığını anlatmaya çalıştıysa da onları ikna edemedi. Allah'a ait olan bir hakkın insanlara verildiği gerekçesiyle bu kişiler Hz. Ali'den ayrılarak, tahkîmi şirk, onu kabul edenleri de müşrik olarak değerlendirdiler.

İlk Hâricî hareketler genellikle kabile eksenli olup bedevîler arasında kabul görmüştür.¹ Hz. Ali'nin Hâricîlerle olan mücadelesi, bir yandan onların ümmetten kopmalarını kamçılarken diğer yandan da Muaviye'nin iktidarına zemin hazırlamıştır.

Muaviye iktidara gelince Hâricîler, onun gayr-ı meşru yollarla hilâfete geldiğini iddia ederek ayaklanmalarını sürdürdüler. Emevî dönemi boyunca hilâfetin gasp edildiği ve gayr-ı İslâmi bir yönetimin hâkim olduğu gerekçesiyle yer yer ayaklanmalar oldu. Emevîler çok sert yöntemlerle bu ayaklanmaları bastırmaya çalıştı. Ama aynı anda birden çok muhalif güçle mücadele etmek zorunda olduklarından Hâricîler'i tamamen yok edemediler. Bu süreçte ortak düşmanla mücadele idealinden dolayı Haricilerle Abbasoğulları arasında bir çatışma söz konusu değildir. Emevîlerin zaman zaman kendini gösteren keyfi uygulamaları da Hâricîler'in güçlenip halk tarafından daha çok kabul görmelerine sebep olmuştur. Bu dönemde Hâricî hareket, küçük sayıdaki gruplardan güçlü, dev kalabalıklara ve askeri birliklere dönüşmüştür.² Ama yine de isyanlar yöresel ve kısa süreli olmaktan kurtulamamıştır.

Hâricî doktrinin cezbediği muhatab kitle, kabile yapısına göre organize olmuş Araplar, benzer birikime sahip olan Berberîler ve Kürtler'den oluşmaktaydı.³ Bu halkların bir diğer ortak özelliği de iktidarın nimetlerinden mahrum oluşlarıdır.

Günümüzde Uman, Zengibar, Doğu ve Kuzey Afrika'da küçük topluluklar halinde yaşayan ve artık Müslüman çoğunluğu tekfir etmeyen, amaçlarına ulaşmak

¹ W. Montgomery Watt, "The Significance of Kharijitesm Under the 'Abbasids", *Early Islam*, (Oxford: 1990), 382.

² Watt, "The Significance of Kharijitesm Under the 'Abbasids", 383.

³ Watt, "The Significance of Kharijitesm Under the 'Abbasids", 384.

için de siyasi cinayetlere başvurmayan Hâricîler, İbadî mezhebine bağlı⁴ olup sayıları 1 milyondan azdır.⁵

1. EL-CEZİRE BÖLGESİ

el-Cezîre, İslâm coğrafyacıları tarafından Yukarı (Kuzey) Mezopotamya'ya verilen addır. Cezîretü Asur da denilen bu bölge Fırat ve Dicle ırmakları arasında uzanır.⁶ Dicle'nin doğusunda kalan Meyyâfârikîn (Silvan), Erzen, Siirt, Zap Havzası ve Fırat'ın batısındaki Adıyaman bölgesini de içine alan el-Cezîre'nin batısında Suriye, kuzeybatısında Gaziantep, Maraş ve Malatya yer alır. Doğuda Doğu Anadolu Bölgesi, güneyinde Irak bulunur.⁷ el-Cezîre, Anadolu-Irak-Suriye bölgelerini birbirine bağladığından tarihi ve stratejik büyük bir öneme sahiptir. I. Dünya Savaşı'ndan sonra bölge Türkiye, Irak ve Suriye arasında paylaşıldı. Urfa, Samsat, Harran, Re'sül-Ayn, Nusaybin, Cizre, Mardin, Diyarbakır, Hasankeyf ve Silvan Türkiye'de, Musul ile Sincar Irak'ta, Rakka ile Caber ise Suriye sınırları içinde kaldı.⁸

el-Cezîre bölgesi oldukça zengin, münbit, akarsuları ve otlakları bol olan bir bölgedir.⁹ Bu özellik, bölgenin, gerek kendi yöneticileri tarafından, gerek çevredeki diğer yöneticiler tarafından ciddiye alınmasının başlıca sebeplerindendir.

Bölge, İslâm öncesi dönemden itibaren bu bölgeye yerleşen Arap kabilelerine göre Diyâru Mudar, Diyâru Rabîa ve Diyâru Bekr adıyla üç tarihi bölgeye ayrılmıştır.¹⁰

Bölge, Müslümanlar tarafından fethedilmeden önce bölgede Bizanslılar ve Sasanîler hüküm sürmüştü. 17/638 yılında Hz. Ömer Suriye valisi Ebu Ubeyde b. el-Cerrah'a bir mektup yazarak el-Cezîre Bölgesinin fethine girişilmesini emretti. O da İyaz b. Ğanem komutasında 5.000 veya 6.000 kişilik bir orduyu bölgeye gönderdi.¹¹ İyaz b. Ğanem, Rakka'dan bölgeyi fethetmeye başladı. 18-19/639-640 yıllarında batı

⁴ Ethem Ruhi Fırlalı, "Hâricîler", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (Ankara: TDV Yayınları, 1997), 16: 172.

⁵ John Alden Williams, "Kharijites" *Encyclopedia of Religion*, (New York: 1987), 8: 288-289.

⁶ Yakut b. Abdullah el-Hâmevî (626/1229), *Mu'cemü'l-Büldan*, Beyrut: Darü'l-Fıkr, (t.y.), 2: 134.

⁷ Ramazan Şeşen, "Cezîre", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (Ankara TDV Yayınları, 1997), 7: 509.

⁸ Hâmevî, *Mu'cemü'l-Büldan*, 2:135; Şeşen, "Cezîre", 7: 511.

⁹ Şeşen, "Cezîre", 7: 510.

¹⁰ Mustafa Sabri Küçükbaşçı "Mudar", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (Ankara TDV Yayınları, 2005), 30: 359.

¹¹ Ahmed b. Yahya b. Cabir el-Belâzurî (279/892), *Futuhu'l-Büldan*, Thk. Rıdvan Muhammed Rıdvan, (Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1403/1983), 247.

kısmını fethetti. Musul ve Dicle'nin doğusundaki yerler ise Ebu Musa el-Eş'ari'nin de içinde bulunduğu Irak ordusu tarafından 20/641 yılında fethedildi.¹²

20/641 yılında Humus, Kınnesrin ve el-Cezîre Valiliğine Habib b. Mesleme, ondan sonra da Umeyr b. Sa'd tayin edildi. 26/647 yılında Muaviye, Suriye-el-Cezîre valisi olunca Humus, Kınnesrin ve el-Cezîre'ye önce Habib b. Mesleme'yi, daha sonra da Dahhak b. Kays el-Fihri'yi atadı. Dahhak, Hz. Osman'ın şehid edilmesine (35/656) kadar bu görevde kaldı. Hz. Ali halife olunca el-Cezîre'ye Malik el-Eşter'i tayin etti. Fakat Dahhak buna karşı gelip Muaviye'nin de yardımıyla Malik'i Musul'a püskürttü. Muaviye Halife olunca Suriye ve el-Cezîre'ye Nu'man b. Beşir'i vali tayin etti. Onun valiliği Muaviye'nin ölümüne kadar devam etti (60/680).¹³

el-Cezîre Bölgesi, Emevîler döneminde Suriyelilerle Iraklılar arasındaki çatışmaya sahne oldu. Nu'man b. Beşir'den sonra bölgenin önemi arttı. Doğu Anadolu ve Azerbeycan'ın idaresi de el-Cezîre Valiliğine bağlandı. Bundan sonra hanedan mensupları da buraya vali olarak atandılar.¹⁴

Bölge, Abbâsiler döneminde her yıl Bizans'a yapılan seferlerde üs vazifesi görmüştür. el-Cezîre bölgesi, Abbâsiler döneminde hububatı, atları, koyunları ve çeşitli ürünleriyle Bağdat ve Samerra'yı besliyordu. Emevîler ve Abbasiler'in ilk asrında bu bölge, devletin en çok vergi ödeyen vilayeti idi.¹⁵ Bütün bunlar, bölgenin önemini arttırıcı özelliklerdir.

el-Cezîre bölgesi, Emevîler döneminden itibaren devlete karşı birçok ayaklanmaya sahne olmuş ve bu özelliğini Abbâsiler döneminde de sürdürmüştür. Müsteşrik Adam Mez bu konuda şöyle der:

"Cezîre bölgesi, farklı gruplardan birçok asinin bir araya geldiği en büyük merkez idi. Onlar peşine düşebilecekleri bir komutan bulduklarında, öldürüp yağmalamaya devamlı hazır idiler".¹⁶

Bölge halkı genel anlamda ayaklanmaya müsait olduğundan, Abbâsilere karşı da sık sık ayaklanmalar olmuş ve Hâricî ayaklanmaları bölgede destek görmüştür.

¹² Şeşen, "Cezîre", 7: 509.

¹³ Şeşen, "Cezîre", 7: 509.

¹⁴ Şeşen, "Cezîre", 7: 510.

¹⁵ Şeşen, "Cezîre", 7: 510.

¹⁶ Cem Zorlu, *Abbâsilere Yönelik Dinî ve Siyasî İsyânlar*, (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2001), 169 (Adam Mez, *el-Hadaratü'l-İslâmiyye fi'l-Karni'r-Rabii'l-Hicri*, trc. M. Abdülhadi Ebu Rayde, Beyrut: Darü'l-Kitabi'l-'Arabi t.y. 2: 68)

Bölge tarihinde, kendi görüşlerini benimsemeyen her iktidara karşı isyana çağırın Hâricîler'in sürekli etnik ve sosyal zemini uygun bularak yayılmış olması dikkat çekicidir.

Bunun başlıca sebepleri şunlardır:

1. Bölgede Benî Bekr ve Benî Tağlib gibi silahlı Arap kabilelerinin varlığı,
2. Bölgenin Arap, Kürt, Ermeni, Rum ve Fars gibi değişik unsurları barındırması,
3. Bölgede ciddi bir ağırlığı olan ve savaşçılığıyla tanınan Şeybânoğulları'nın varlığı.

Musul ve çevresinde çadırlarda konaklayan bedevî kabilelerin sayıca ve kuvvetçe en büyüklerinden biri olan Şeybânoğulları arasında Hâricîlik düşüncesi oldukça taraftar bulmuştu. Bölgedeki isyanları genellikle birçok Hâricî imam yetiştirmiş olan Benî Rabîa'nın bir kolu olan Benî Şeybân tertipliyordu.

Musul halkının bir kısmı yönetime karşı oldukları için ya Hâricî hareketlere katılıyorlar ya da Abbâsi devletine karşı onları koruyorlardı. Bölge halkının Abbâsilere karşı bu olumsuz tavrı, çoğunlukla Abbâsi valilerinin ve amillerinin yönetimdeki zulümlerinden kaynaklanıyordu.

1.1. Bölgede Yaşayan Önemli Arap Kabileleri:

1.1.1. Benî Mudar

Kabilenin atası Mudar b. Nizar b. Mead b. Adnan'dır. Mekke ve çevresinde yaşayan Benî Mudar, IV. yüzyılın başından itibaren Arabistan dışına çıkarak Harran, Rakka, Samsat, Tell-Mevzen ve Suruç dolaylarına kadar yayıldılar.¹⁷

Cahiliyye devrinde açlık korkusuyla kız çocuklarını öldürdükleri rivayet edilen Mudar kabilesi genelde bedevî hayatı yaşardı. Hz. Peygamber döneminde kabilenin bir kısmı iman etmiş, bir kısmı da putperestlikte ısrar etmiştir. Mudarlıların önemli bir kısmı bedevî alışkanlıklarına ve kabile asabiyetine bağlılığını uzun süre korumuş ve yerleşik hayata geçmekte zorlanmışlardır. Hulefa-i Raşidîn döneminden itibaren ilk İslam fetihlerinde görev almışlar ve bu fetihlerde ele geçirilen Suriye, Irak, İran, Mısır, Filistin, Kuzey Afrika, Horasan ve Endülüs gibi yerlere göç etmişlerdir. Göç eden Mudarlılar yeni kurulan Kûfe, Basra ve Kahire'de kendi adlarına kurulan

¹⁷ Küçükaşçı, "Mudar", 30: 358.

mahallelerde yerleşerek kabile asabiyetini sürdürmüşlerdir. Bu da onların Bedevî yaşantılarını sürdürmelerine yardımcı olmuştur.¹⁸

Yerleştikleri yeni yerlerde kabile asabiyeti adına özellikle Mudar-Rabîa düşmanlığı göze çarpmaktadır. İslam'dan önce bu iki kabile arasında varolan rekabet ve düşmanlık, kabilelerin İslam'a girmelerinden sonra da devam etmiştir.

el-Cezîre'de Diyâru Mudar diye adlandırılan bölgede Urfa, Harran, Rakka, Samsat, Karkısyâ, Suruç ve Re'su'l-Ayn şehirleri yer alır.¹⁹

1.1.2. Benî Rabîa:

Nizar b. Mead b. Adnan'ın diğer bir kolu olan Rabîaoğulları'nın anavatanı, Necd ve Tihame'nin alt tarafları ile Yemen'dir. Arîm Seli'nden sonra Yemen'i terkederek Irak ve el-Cezîre'ye yerleştiler.²⁰

Benî Rabîa ile Benî Mudar arasındaki rekabet İslam'a girmelerinden sonra da devam etmiştir. Benî Mudar'dan olan Hz. Peygamber'e karşılık Benî Rabîa içinden Müseylemetü'l-Kezzâb adlı biri peygamberlik iddiasında bulunmuştur. Rabîaoğulları'ndan Talha en-Nemrî, Müseyleme ile görüşmüş ve ona birtakım sorular sorduktan sonra "Senin yalancı olduğuna şahadet ederim. Fakat Rabîaoğulları'ndan olan bir yalancı, Mudar'ın doğru sözlü Peygamber'inden daha iyidir". diyerek bu düşmanlık ve rekabetin ulaştığı boyutu göstermiştir.²¹

Rabîaoğulları, Hz. Ebu Bekir döneminde yapılan İslam fetihlerine katılmış, daha sonraki dönemlerde büyük çoğunluğu Haşimoğullarını destekleyen Güneyli kabilelere karşı Hâricîlerin yanında yer almıştır. Emevîlerin başından sonuna kadar meydana gelen Hâricî isyanlarının büyük bir kısmını bu kabile beslemiştir. Hatta Emevîlerin son dönemlerinde Benî Rabîa'nın anavatanı olan el-Cezîre, Hâricîliğin merkezi olmuş ve son Emevî halifesi Mervan b. Muhammed'in ordusuna karşı savaştan 120.000 kişilik Hâricî ordusunun büyük bir kısmı da bu kableden oluşmuştur.²²

¹⁸ Küçükaşçı, "Mudar", 30: 359.

¹⁹ Küçükaşçı, "Mudar", 30: 360.

²⁰ Mahfuz Söylemez, *Bedevilikten Hadâriliğe Kûfe*, 1. Baskı, (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2001), 143.

²¹ Ebu Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî (ö. 310/922), *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mulûk*, 1. Baskı, (Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1407/1987,) 2, 277.

²² Söylemez, *Bedevilikten Hadâriliğe Kûfe*, 144.

el-Cezîre'de Diyâru Rabîa diye adlandırılan bölgede; Musul, Nusaybin, Sincar, Dara (Oğuz) ve Cizre şehirleri yer alır.

1.1.3. Benî Bekr:

Benî Rabîa'nın iki önemli kolundan biridir. Hz. Ebu Bekir ve Hz. Ömer dönemlerinde Yemen, Yemame, Bahreyn ve Mezopotamya'da ikamet etmiş büyük bir Arap kabilesidir. Daha sonraları Mezopotamya'nın Kuzeyine doğru ilerleyerek onlara izafeten Diyâru Bekr diye adlandırılan bölgeye yerleştiler.²³ Diyâru Bekr bölgesi; Âmid (Diyarbakır), Siirt, Hani, Hısn Keyfâ (Hasankeyf), Hizan, Mardin, Erzen (Yanarsu) ve Meyyafarkîn (Silvan) şehirlerini kapsar.²⁴ Bekrîler cahiliyye döneminde putperest bir kavim idi. 9/630 yılında kabilenin bir kısmı Peygamber'e elçi göndererek Müslüman oldu. Peygamber'in vefatından sonra da irtidat ettiler. Hz. Ebu Bekir'in el-A'la b. Hadremî komutasında gönderdiği ordu onların tekrar İslam'a dönmelerini sağladı. Bekr kabilesi, 12/633 yılında İran'a yapılan seferde Halid b. Velid'in ordusuna ve 14/635 yılında Irak'a yapılan seferde Müsenna'nın ordusuna katılmıştır. Cemel Savaşı (36/636) sırasında ise kabile ikiye bölünerek bir kısmı Hz. Ali'nin, diğer bir kısmı da Hz. Aişe'nin yanında yer almıştır. Bu savaşta Bekrîlerden yaklaşık 500 kişi öldürülmüş ve daha sonra da Bekrîlerin ekseriyeti Hz. Ali'nin taraftarı olmuştur.²⁵ 254/868 yılında Diyâru Bekr bölgesi amili Ebu Musa b. Şeyh b. Selîl eş-Şeybânî isyan ederek istiklalini ilan edip Şeyhoğulları emirliğini kurdu. 285/899 yılında Halife Mu'tazîd Billah şehri kuşatarak ele geçirdi ve Şeyhoğulları hâkimiyetine son verdi. Bundan sonra da bölge zaman zaman merkezden ayrılarak müstakil bir emirlik halini aldı.²⁶

1.1.4. Benî Tağlib:

Benî Rabîa'nın Tağlib b. Vâil'e nisbet edilen diğer önemli koludur. Kabilenin el-Cezîre'ye intikali ancak İslamî devrede gerçekleşmiştir. Kabilenin Hicrî I. asırda meskûn olduğu yerler; Habur, Karkısyâ, Sincar, Nusaybin, Musul, 'Ane ve Tikrit'i kapsayan orta el-Cezîre idi. Çoğunluğu Hıristiyan olan Tağlib Kabilesi İslam'ın ilk

²³ James Schleifer, "Bekîr", *MEB. İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1979), 2: 454.

²⁴ Ömer Rıza Kehhâle, *Mu'cemü Kabaili'l-Arab*, 2. Baskı, (Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 1402/1982), 1: 96; Schleifer, "Bekîr", 2: 455.

²⁵ Kehhâle, *Mu'cemü Kabaili'l-Arab* 1: 97; Schleifer, "Bekîr", 2: 457.

²⁶ Nejat Göyünç, "Diyarbakır", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994) 9: 465.

dönemlerinde de Hıristiyan kalmakta ısrar etmiş, sadece küçük bir topluluk Müslüman olmuştur. 11/633 yılında meydana gelen irtidad hareketi esnasında Benî Tağlib'den Secah adında bir kadın, Peygamberlik iddiasında bulunmuştur. 12/633 yılında da Halid b. Velîd'e karşı İran ordusunu desteklediler. Bundan sonra da çeşitli savaşlarda Müslümanlara karşı savaşmışlar ve bazı savaşlarda kardeş kabile olan Benî Bekr'le karşı karşıya gelmişlerdir. 16/637 yılında ise İslam'ı kabul ettiler. Başta Hz. Ali taraftarı olan Tağlib Kabilesi, kısa bir süre sonra Emevî taraftarı olmuş ve Sıffin Savaşı'ndan sonra Muaviye, bunları Kûfe'ye yerleştirmiştir. Halife Harun Reşîd döneminde Hâricî Velid b. Tarîf ayaklanmasına katılan Tağlibîler, Hicrî III. asırda el-Cezîre bölgesinden ayrılarak dağılmak zorunda kaldılar. Tarihte adları sürekli isyan ve kibirle anılan Benî Tağlib'in, bu dağılma sürecinden sonra ciddi bir etkinliği kalmamıştır.²⁷

1.1.5. Benî Şeybân:

Bekr b. Vâil kabilesinin bir kolu olup tamamen göçebe bir hayat yaşayan Şeybânîler, Dicle'nin doğusunda ve Musul civarında meskûndular.²⁸ Emevîler döneminde Kûfe'ye yerleşmişlerdir.²⁹ Bedevî kabilelerin sayıca ve kuvvetçe en büyüklerinden biri olan ve savaşçılıklarıyla tanınan Şeybânîoğulları arasında Hâricîlik düşüncesi oldukça taraftar bulmuş ve el-Cezîre bölgesinde meydana gelen birçok Hâricî isyanının liderliğini yapmıştır.³⁰

1.2. el-Cezîre Hâricîlerine Genel Bir Bakış

Emevîler ve Abbasîlerin ilk zamanlarında el-Cezîre halkının çoğu Hâricîliğin Sufriyye koluna mensup idi. Sufriyye mezhebinin büyükleri Emevî Halifelerinden Abdümelik b. Mervan döneminde (65-86/685-705) el-Cezîre'ye gelerek kendi akîde ve kanaatlerini bu bölge Müslümanlarının çoğunluğunu teşkil eden Benî Bekr ve yeni Müslüman olan Benî Tağlib kabileleri arasında yaymaya başladılar.³¹

Abdullah b. es-Seffar et-Temîmî, fırkanın kurucusu olup, Nafi b. Ezrak'ın savunduğu "İsti'raz"ı (Hâricî olmayanların hısımlarının ve ailelerinin sorgusuz

²⁷ Harald Kindermann, "Tağlib", *MEB. İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1979), 11:620-626.

²⁸ Kehhâle, *Mu'cemü Kabaili'l-Arab*, 2: 622

²⁹ Söylemez, *Bedevilikten Hadârîliğe Kûfe*, 146.

³⁰ Zorlu, *Abbasîlere Yönelik Dinî ve Siyasî İsyanlar* 170; Bkz. Tablo 1.

³¹ Yınanç, "Diyarbakir", 3:606.

öldürülmesi) reddederek Ezrakîlerden ayrılıp bu fırkayı kurmuştur.³² Daha sonra da Hâricî olmayan Müslümanların Kâfir olduğunu kabul eden Abdullah b. İbad'dan ayrılmıştır (65/684-685).³³ Ayrıca fırkanın kurucusunun Ziyad b. el-Asfer veya Nu'man b. Sufr olduğuna dair rivayetler de vardır.³⁴

Sufriyye Fırkası, Ezrakîlere ve İbâdilere göre daha ılımlı olup diğer Müslümanlarla barış içinde yaşanabileceğini kabul etmiştir. Fırkanın temel özellikleri şunlardır:

- a- Dinde ve itikatta sebat ettikleri sürece başka Müslümanlara karşı yapılan savaştan geri kalanlar (Kaâde) Kâfir değildir.³⁵
- b- Müşriklerin (kendilerine katılmayanların) çocuklarının ve kadınlarının öldürülmesi caiz değildir.³⁶
- c- Takiyye (mezhebî itikadın gizlenmesi), sözle caiz olup amelde caiz değildir.³⁷
- d- Hakkında şer'i bir had bulunan hırsızlık ve katl gibi günahları işleyenler, kâfir veya müşrik diye adlandırılmazlar. Bilakis, işledikleri amele istinaden katil veya sarik gibi isimlerle adlandırılırlar. Ama hakkında şer'i bir had bulunmayan, namazı terk gibi günahları işleyenler kâfir diye isimlendirilirler. Maamafih bu iki grup da mü'min olarak isimlendirilmez,³⁸ ancak valinin bunlara had uygulayıp kâfir olduklarına hükmetmesinden sonra kâfir diye isimlendirilirler.³⁹
- e- Dar-ı Takiyyede mü'min bir kadının kendi kavminden bir kâfir ile evlenmesi caizdir.⁴⁰
- f- İsti'râzı (soru sorulmadan hasımların ve ailelerinin öldürülmesi) uygulamamışlardır.⁴¹

³² Ebu'l-Muzaffer İsferyîni, *et-Tabsîr fi'd-Dîn*, Thk. Kemal Yusuf el-Hût, 1. Baskı, (Beyrut: Alemü'l-Kütüb, 1403/1983), 235; Ali b. Hüseyin Haşimî (1396/1976), *Vak'atü'n-Nehrevan evi'l-Havarîc*, Beyrut: Müessesetü'l-Müfid, t.y.), 235.

³³ G. Levi Della Vida, "*Sufriyye*", *MEB. İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1966), 10:782.

³⁴ Vida, "*Sufriyye*", 10:782.

³⁵ İmam Ebu'l-Feth Muhammed b. Abdülkerim Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihâl*, Thk. Muhammed Fehmi Muhammed, 2. Baskı, (Beyrut: Darü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1413/1992), 1:134.

³⁶ Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihâl*, 1:134.

³⁷ Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihâl*, 1:134.

³⁸ İsferyîni, *et-Tabsîr fi'd-Dîn*, 53; Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihâl*, 1:134; Muhammed Ebu Zehra, (1974), *İslamda İtikadî, Siyasî ve Fikhî Mezhepler Tarihi*, Trc. Sıbğatullah Kaya, Anka Yayıncılık, (t.y.), 80; Haşimî, *Vak'atü'n-Nehrevan evi'l-Havarîc*, 235.

³⁹ İsferyîni, *et-Tabsîr fi'd-Dîn*, 53; Ebu Zehra, *İslamda İtikadî, Siyasî ve Fikhî Mezhepler Tarihi*, 80; Haşimî, *Vak'atü'n-Nehrevan evi'l-Havarîc*, 235.

⁴⁰ Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihâl*, 1:134.

- g- Muhaliflerle veraset, onların arkasında namaz kılmak, onların kestiği hayvanların etini yemek ve onlarla beraber Hac yapmak caizdir.⁴²
- h- Abdullah b. Saffar'a göre şirk iki çeşittir: Putlara itaat ve Şeytan'a itaat. Küfür iki çeşittir: Rububiyeti inkâr ve nimete karşı nankörlük. Beraat iki çeşittir: Allah'ın koyduğu sınırları aşanlar (günahkârlar) dan beraat ve inkâr ehlinde beraattir. Bunlardan birincisi sünnet olup ikincisi farzdır.⁴³

Sufriyye fırkası ilk toplu isyan hareketine Temîm kabilesinden Sâlih b. Müserrih'in 76/695 yılında Dara'da giriştiği ve Salih'in ölümünden sonra da Şebib b. Yezid eş-Şeybânî tarafından idare edilen ayaklanma ile başlamıştır. Şebib b. Yezid'in mağlubiyetinden sonra Emevîler döneminin sonuna kadar sadece Dahhak b. Kays'ın isyanına (127/744-745) katılmış görünüyörlar.⁴⁴

el-Cezîre halkı, III./IX. asır içinde yavaş yavaş Hâricîliği terketmeye başladı. Hâricîliği terkeden halk –siyasi görüşleri hariç- Hâricîliğe en yakın olan ve ictihada yer vermeyen Hanbelî mezhebini, ondan sonra da Malikî mezhebini kabul etti. Bölge, bu suretle Sünnîleşmiş ancak, Hâricîlik de tamamen yok olmamış, bazı köylerde varlığını korumaya devam etmiştir. Halife el-Muktedir (295-320/908-932)'in Diyâru Rabîa ve Diyâru Bekr valiliği'ne atadığı Nasirü'd-Devle (318/930) zamanında Şafîî mezhebinin büyük fakihlerinden Ebu Abdullah Muhammed b. Beyan el-Kazrunî, Diyâru Bekr'e gelmiş ve kendi mezhebini yaymaya başlamıştır. XI. asrın sonlarında Diyarbakır'ın Türkler tarafından ele geçirilmesinden sonra Hanefî fakihleri de bölgeye gelmiş ve bu mezhep yayılıp güçlenmiştir. Böylece XII. asırda bölgede dört Sünnî mezhep aynı anda yaşama imkânı bulmuştur. Ancak XIII. asrın ikinci yarısından itibaren bütün el-Cezîre'de Malikî ve Hanbelî mezhepleri sönerek Hanefî ve Şafîî mezhepleri kalmıştır. Hanefîlik, Osmanlı idaresinde devletin resmî mezhebi olduğundan daha fazla yaygınlaşmıştır. Günümüzde de bölge halkının özellikle de Türklerin çoğu Hanefîdir. Şafîîlik ise daha ziyade Kürtler arasında varlığını korumaktadır.⁴⁵

⁴¹ Vida, "Sufriyye", 10:782; Williams, "Kharijites", 8: 288.

⁴² Nasr b. Süleyman b. Said es-Sabiî, *el-Havâric ve'l-Hakikâtü'l-Gaibe*, 1. Baskı, (Ürdün: 1420/1999, 178.

⁴³ Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihâl*, 1:134.

⁴⁴ Vida, "Sufriyye", 10:782.

⁴⁵ Mükrimin H. Yınanç, "Diyarbakır", *M.E.B. İslam Ansiklopedisi*. (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1966) 3: 611.

2. BÖLGEDEKİ KABİLELERE GÖRE AYAKLANMALAR

2.1. Benî Şeyban

2.1.1. Bureyke el-Hâricî Ayaklanması (132/750)

Abbâsiler iktidara geldikleri gibi Emevîlere karşı uyguladıkları baskı politikası neticesinde yer yer ayaklanmalar meydana geldi. Ebu'l-Abbas es-Seffah'ın Hilâfete geçtiği ilk yılda el-Cezîre bölgesindeki Abbâsi muhalifleri, Bureyke b. Humeyd eş-Şeybânî liderliğinde Halifenin kardeşi Vali Ebu Ca'fer'e karşı ayaklandılar (132/750).⁴⁶ Ayaklananlar Harran'a yürüyüp orada Seffah'ın 3.000 kişilik ordusuyla bekleyen Musa b. Ka'b'a saldırdılar. Cezîrelilerin yardımıyla Musa b. Ka'b'ı orada kuşattılar.

Emevîlerin Ermeniye Valisi İshak b. Müslim el-'Akilî, son Emevî Halifesi Mervan b. Muhammed'in yenildiğini duyunca Ermeniye'den ayrılıp Harran'a gitti. Hâricîlere katılıp halkı etrafına topladı. Musa b. Ka'b'ı yaklaşık iki ay muhasara ettiler. Ermeniye'deki Emevî Valisinin Harran'a gelip bu ayaklanmaya katılması, hareketin başlangıçta bir Hâricî ayaklanmasından çok yönetimden memnun olmayan kişilerin oluşturduğu bir halk hareketi olduğunu göstermektedir. Eğer bu hareket bir Hâricî ayaklanması olsaydı, ne Emevîleri temsil eden Vali bu harekete katılırdı, ne de hareket Valiyi kabul ederdi.

Ebu'l-Abbas es-Saffah isyanı bastırması için kardeşi Ebu Cafer'i gönderdi. Ebu Cafer yolda Rakka⁴⁷ ve Karkısyaya⁴⁸ uğradı. Her ikisinde de halk ayaklanmıştı. Kale kapılarını kapatıp Ebu Cafer'i içeri almadılar. Ebu Cafer Hacir'e geçti.⁴⁹ Ebu Cafer el-Mansur buraya gelince İshak b. Müslim ordusunu alıp Rûha'ya⁵⁰ geçti. Bu arada muhasara altında bulunan Musa b. Ka'b da kurtulup çıkmayı başardı ve Ebu Cafer'e katıldı. İshak b. Müslim, Emevîlerin Rakka Valisi kardeşi Bekkâr b. Müslim'i şimdi Mardin'e bağlı bir köy olan Dara (Oğuz)⁵¹ ve Mardin'deki Rabîaoğulları'na

⁴⁶ Zorlu, *Abbasilere Yönelik Dinî ve Siyasî İsyanlar*, 168.

⁴⁷Rakka: Fırat'ın doğusunda, Harran'a üç günlük mesafede bir şehirdir. el-Hâmevî, *Mu'cemü'l-Büldan*, 3: 59.

⁴⁸Karkısyaya: Fırat'ın doğu yakasında Şam ile Hire arasında Diyâr-ı Rabîa'ya ait bir kasabadır. Abdullah b. Abdülaziz Bekrî, *Mu'cemu Ma İsta'cem min Esmâi'l-Bilad ve'l-Mevâdi'*, Thk. Mustafa es-Sekka, 3. Baskı, Beyrut, 1403/1983, 3: 1066.

⁴⁹İsmail bin Ömer İbn Kesîr, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, Beyrut: Mektebetü'l-Maarif, (t.y.), 10:53.

⁵⁰ Rûha: Cezîre'de Şam ile Musul arasında bir şehirdir. *Mu'cemü'l-Büldan*, 3:106.

⁵¹ Dara: Nusaybin ile Mardin arasında dağın eteğinde bir köydür. Hâmevî, *Mu'cemü'l-Büldan*, 2: 418. Şimdiki adı Oğuz'dur.

gönderdi. O zamanlar Rabîaoğullarının lideri Bureyke adında bir Harûrî idi.⁵² Bureyke liderliğindeki Rabîaoğulları ordusu ile Bekkar b. Müslim'in ordusu, ortak düşman olan Abbâsilere karşı birleşti. Ebu Cafer onlara saldırdı. Çıkan çatışmada Bureyke öldürüldü (133/751).⁵³ Bekkar ise Rûha'da bulunan kardeşi İshak b. Müslim'e kaçtı. İshak, kardeşi Bekkar'ı Rûha'da bırakıp ordunun büyük kısmını da yanına alarak Sümeysat'a⁵⁴ kadar gitti. Burada durup karargâhının etrafına hendek kazdırdı. Ebu Cafer ise Bekkar'ı Rûha'da kuşattı. Amcasının oğlu Abdullah b. Ali'yi de Sümeysat (Samsat)'a gönderdi. İshak b. Müslim bu arada 60.000 kişi toplamıştı. Abdullah, İshak'ın üzerine yürüdü. Ebu Cafer de yetişti. İshak b. Müslim, son Emevî Halifesi Mervan b. Muhammed'in öldürüldüğü haberinin doğru olduğunu öğrenince Ebu Cafer'den eman istedi.⁵⁵ Ebu Cafer de Emir'ül-Mü'minin'in onayıyla İshak'a eman verdi. Ayaklanmanın lideri olan Bureyke'nin öldürülmesiyle ayaklanma da dağıldı. Çünkü ayaklanma, tepkisel bir hareket olup ciddi bir altyapıdan mahrumdu. Bu özelliği, Hâricî ayaklanmalarının birçoğunda görmek mümkündür.

Seffah, bu olaydan sonra kardeşi Ebu Cafer el-Mansur'u el-Cezîre, Azerbeycan ve Ermeniyye'ye vali olarak atadı. Ebu Cafer de kardeşi Seffah'tan sonra halîfe oluncaya kadar bu görevini sürdürdü.⁵⁶

2.1.2. Mülebbed b. Harmele Ayaklanması (137/754)

Mülebbed b. Harmele eş-Şeybânî, Musul'daki Rabîaoğullarından olup⁵⁷ Ebu Cafer el-Mansur döneminde çevresindeki yaklaşık 1.000 Hâricîyle beraber el-Cezîre'de ayaklandı⁵⁸ (137/754).⁵⁹ Bu sırada Ebu Cafer el-Mansur'un el-Cezîre Valisi Humeyd b. Kahtaba idi.

İlkin el-Cezîre ribatından Bekkar el-Mervezi⁶⁰ komutasında yaklaşık 1.000 kişilik bir ordu Mülebbed'in üzerine yürüdü. Mülebbed onlarla savaşıp yendi ve birçoğunu da öldürdü. Silahlarını ve bineklerini aldı. Bu galibiyeti müteakib Musul'a

⁵² Muhammed b. Muhammed b. Abdu'l-Vahid eş-Şeybânî İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*. Thk. Ebu'l-Fida Abdullah el-Kâdî. 2. Baskı, (Beirut: Darü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1415/1995), 5:80

⁵³ Taberî, *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mulûk*, 4: 359.

⁵⁴ Sümeysat: Frat'ın batı kıyısında bir şehirdir. Hâmevî, *Mu'cemü'l-Büldan* 3:258. Adıyaman iline bağlı Samsat ilçesi 1988 yılında Atatürk Barajı Göleti altında kaldı.

⁵⁵ Bu arada Mervan'ın ölümünün üzerinden 14 ay geçmiştir.

⁵⁶ İbn Kesîr, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*10: 53.

⁵⁷ Ebu Ömer el-Leysi el-Asferî Halife b. Hayyat, *Târîh-ü Halife b. Hayyat*, Thk. Ekrem Ziya el-Umerî, 2. Baskı, (Dimaşk: Darü'l-Kalem, 1397/1977), 1: 417.

⁵⁸ İbn Kesîr, *el-Bidaye ve'n-Nihaye* 1:73.

⁵⁹ Taberî, *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mulûk*, 4: 389; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih* 5: 114.

⁶⁰ Zorlu, *Abbasilere Yönelik Dinî ve Siyasî İsyalar*, 173.

doğru ilerledi. Musul birlikleri Mülebbed'e karşı koymaya çalıştıysa da ama yenilip dağıldılar. O da savunmasız kalan Musul'a girerek Âmil Abdülhâmid b. Rib'i'yi şehirden kovdu.⁶¹ Sonra Yezid b. Hatim el-Mühellebî komutasında bir ordu geldi. Onlarla Mülebbed arasında Tikrit⁶² yakınlarında çok çetin bir savaş oldu. Mülebbed, onları da yenerek birçok komutanını öldürdü ve Yezid'in birlikte olduğu bir cariyeyi de esir aldı. Ebu Cafer el-Mansur, azadlısı Mühelhil b. Safvan'ı 2.000 kişilik seçkin bir orduyla gönderdi. Mülebbed onu da yenip ordugâhını talan etti. Mansur, bu kez Horasan komutanlarından Nezzar'ı gönderdi. Mülebbed, bu orduyu da yenip komutan Nezzar'ı öldürdü. Sonra Mansur, el-Cezîre amili Ziyad b. Mişkan'ı gönderdi. Mülebbed, Bâcerma'da karşılaştığı Ziyad b. Mişkan'ı da yendi. Ziyad, kaçmak zorunda kaldı. Sonra Halife Mansur, Ermeniyye eski valisi Sâlih b. Subeyh'i güçlü bir orduyla gönderdi. Salih'in ordusunda çok sayıda atlı vardı. Mülebbed, Nusaybin⁶³ ile Re'sü'l-Ayn (Ceylanpınar)⁶⁴ arasında gerçekleştirdiği saldırıda onu da yendi. Sonra Mansur, el-Cezîre valisi Humeyd b. Kahtaba'yı gönderdi. Mülebbed, bu orduyu da yenince Humeyd eman diledi. Aralarındaki anlaşma gereği Humeyd 100.000 dirhem ödeyerek canını kurtarmış oldu.⁶⁵

Mansur, Mülebbed'in galib olduğunu ve Humeyd'in eman istediğini duyunca Abdülcebbar b. Abdürrahman'ın kardeşi Abdülaziz'i, peşinden de Ziyad b. Mişkan'ı gönderdi. Mülebbed onlara 100 atıyla bir tuzak hazırladı. Abdülaziz'in ordusu gelince saklandıkları yerden çıkıp savaştılar. Abdülaziz'in bütün askerlerini öldürdüler.⁶⁶

Sonra Mansur, Hazım b. Huzeyme'yi 8.000 atlıdan oluşan Mervürruzlu⁶⁷ bir orduyla Musul'a gönderdi.⁶⁸ Hazım, Musul'a kadar gelip bazı adamlarını Mülebbed'e gönderdi. Mülebbed de Dicle'yi geçip Hazım'ın yanına geldi. İki ordu savaş için birbirine yaklaşınca Hazım, ordusunu düzene koydu. Öncü birliğe Fadle b. Nuaym'i, sağa Züheyir b. Muhammed'i, sola Ebu Hammad el-Abras'ı atayıp ortaya da kendisi geçti.

⁶¹ Zorlu, *Abbasîlere Yönelik Dinî ve Siyasî İsyânlar*, 173.

⁶² Tikrit: Dicle'nin batısında Bağdat ile Musul arasında bir şehirdir. Hâmevî, *Mu'cemü'l-Büldan*, 2:38.

⁶³ Nusaybin: Musul-Şam ticaret yolu üzerinde, suyu ve bahçeleriyle ünlü bir şehirdir. Hâmevî, *Mu'cemü'l-Büldan*, 5: 288.

⁶⁴ Re'sü'l-Ayn: Harran ile Nusaybin arasında bir şehirdir. Hâmevî, *Mu'cemü'l-Büldan*, 3:14. Günümüzde halk arasında Ceylanpınar için de bu isim kullanılmaktadır. Ancak, asıl Re'sü'l-Ayn, Suriye sınırlarında olup Ceylanpınar'ın hemen bitişiğindedir.

⁶⁵ Taberî, *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mulûk*, 4: 389.

⁶⁶ İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-Tarih* 5: 116.

⁶⁷ Mervürruz: Merv'in güneyinde bir şehir olup Merv'e göre daha küçüktür. Hâmevî, *Mu'cemü'l-Büldan*, 5:112.

⁶⁸ Halife b. Hayyat, *Tarih-ü Halife b. Hayyat*, 1: 417.

Hazım, o gün akşama kadar hep Mülebbed'i izledi. Akşam olunca geceleme için ara verdiler. Mülebbed, sabahleyin ordusuyla beraber Hazze köyüne doğru yoluna devam etti. Hazım da onu izliyordu. O gün de akşama kadar takib devam etti, gece ara verdiler. Sabah olunca Hazım, Mülebbed'in kaçmak istediğini düşünerek peşinden ayrılmadı. Mülebbed'in ordusu ise Hazım'ın terkettiği yerleri ele geçirip ordusunu arkadan kuşattı. Önce ordunun sağ, sonra da sol kolunu kuşattı ve Hazım'ın bulunduğu orta kısma yöneldi. Hazım'ın emriyle askerleri atlarından inip bütün hayvanlarını kestiler ve kılıçlarla vuruşmaya başladılar. Hazım, askerlerine savaşmaktan başka bir alternatif bırakmamak için böyle bir yöntemle başvurma ihtiyacı duymuş olmalıdır. Ayrıca Hazım, Fadle b. Nuaym'a şöyle bir emir verdi: "Toz bulutu olup göz gözü görmeyince bir kısım arkadaşlarınızla atlarınızın yanına gidip onlara ok atın". Fadle, kendisine emredileni yaptı ve ok saldırısıyla kuşatmayı dağıttı. Hazım'ın askerleri sağ ve sol koldan dönmeye başladılar ve Mülebbed'in ordusunu ok yağmuruna tuttular. Mülebbed, yaklaşık 1.100 askeriyle beraber öldürüldü (138/756). Geri kalanlar ise kaçtı. Fadle onları takip edip yakaladığı 150 kişiyi daha öldürdü.⁶⁹ Böylelikle Ebu Cafer el-Mansur için çok büyük bir sorun haline gelen Mülebbed b. Harmele ayaklanması bastırılmış oldu.

2.1.3. Sahsah eş-Şeybânî Ayaklanması (171/787)

Harun Reşîd döneminde Benî Şeybân'dan Sahsah adlı bir Hâricî, el-Cezîre de ayaklandı (171/787).⁷⁰ O sıralar el-Cezîre Valisi Ebu Hüreyre idi. Sahsah, Ebu Hüreyre'nin gönderdiği orduyu yenerek Musul'a doğru ilerledi. Bâcerma yakınlarında Musul ordusuyla karşılaştı. Onlardan birçoğunu öldürüp el-Cezîre'ye döndü ve Diyâr-ı Rabîa'yı ele geçirdi. Harun Reşîd başka bir ordu gönderdi.⁷¹ Bu orduda bulunan Bezzar ve Davud b. İsmail, Sahsah'ı öldürüp ayaklanmayı bastırdılar (171/787).⁷² Harun Reşîd de el-Cezîre Valisi Ebu Hüreyre'yi azletti.

2.1.4. Fadl el-Hâricî Ayaklanması (176/792)

⁶⁹ İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-Tarih* 5:116-117.

⁷⁰ İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-Tarih* 5: 281. Halife b.Hayyat, bu tarihi 179 olarak vermektedir. Halife b. Hayyat, *Tarih-ü Halife b. Hayyat*,1: 453.

⁷¹ İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-Tarih* 5: 281.

⁷² Halife b. Hayyat, *Tarih-ü Halife b. Hayyat*,1: 453.

Fadl el-Hâricî⁷³ (veya Fudayl el-Hâricî),⁷⁴ Benî Şeybân'ın mevlası olan bir Hâricîdir. Harun Reşîd döneminde Nusaybin civarında⁷⁵ 20 atıyla ayaklanıp (176/792) Cizre'ye geldi. Cizre halkıyla kimseye dokunmamak şartıyla 100.000 dirheme anlaştı. Sonra Nusaybin'e 250 km. mesafede bulunan Nu'man⁷⁶ şehrine gelip orada Benî Tağlib'den 12 kişiyi öldürdü. Sonra 500 kişiyle Nusaybin'e geldi. Nusaybin'i ele geçirip Dara'ya geçti. Onlarla 5.000 dirheme anlaşarak Âmid'e geldi. Onlarla 20.000 dirheme anlaşıp Meyyâfârikîn'e⁷⁷ geçerek onlarla da 10.000 dirheme anlaştı. Sonra Erzen'e geldi ve orada 20 gün kaldıktan sonra 20.000 dirheme anlaşıp Hal'at'a geldi. Orada günlerce kaldıktan sonra 200 kişiyle Nusaybin'e döndü. Benî Ğanem'den Muammer b. İsa el-Abdi, 12.000 askeriyle Fadl'a saldırdı. Zap nehri yakınında meydana gelen çatışmada Fadl'ın ordusu Muammer'in ordusunu hezimete uğrattı. Muammer b. İsa'nın ordusundan bazıları Fadl'ı öldürmek için geri dönüp Fadl ve arkadaşlarını öldürdü (176/792).⁷⁸

Fadl, uğradığı yerlerin birçoğu ile haraç karşılığı anlaşıp savaşmamıştır. Bölgedeki daha başka bazı Hâricî ayaklanmalarında da görülen bu tavrın sebepleri; hâkimiyetlerini kabul ettirmek ve düşmanlarına yenilerini eklememektir.

Haraç aldıkları yerlerin ise buna razı olmalarının sebebi; hem yaşadıkları rahat hayatı parayla garanti etmenin daha kolay oluşu, hem de daha önceki tecrübelerden dolayı Hâricîlerden duydukları korku idi.

2.1.5. Velîd b. Tarîf Ayaklanması (178/794)

Harun Reşîd dönemindeki bir diğer Hâricî ayaklanması da Velid b. Tarîf b. Salt b. Tarık b. Seyhan b. Amr b. Fidevkıs b. Amr b. Malik eş-Şeybânî⁷⁹ liderliğindeki ayaklanmadır. Velîd'in diğer bir lakabı da eş-Şârî'dir. Hâricîler'e eş-Şârî⁸⁰

⁷³ Bu okunuş İbnu'l-Esîr'e göredir. İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih* 5: 296.

⁷⁴ Bu okunuş Halife b. Hayat'a göredir. Halife b. Hayyat, *Tarih-ü Halife b. Hayyat*, 1: 454.

⁷⁵ İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih* 5: 296.

⁷⁶ Nu'man: el-Cezire'de Fırat yakınlarında bir beldedir. Hâmevî, *Mu'cemü'l-Büldan*, 5: 293.

⁷⁷ Meyyâfârikîn: Diyâr-ı Bekr'de bir şehir olup şimdi Diyarbakır'a bağlı Silvan ilçesidir.

⁷⁸ Halife b. Hayyat, *Tarih-ü Halife b. Hayyat*, 1: 454-456.

⁷⁹ Ebu'l-Abbas Şemsüddin Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr İbn Hallikan, *Vefayâtü'l-A'yan ve Enbâü'z-Zemân*, Thk. İhsan Abbas, (Beyrut: Darü's-Sekafe, 1388/1968), 4: 31. (Başka bir rivayete göre ise Benü Tağlib'den bir komutanın oğludur. Muhammed b. Ahmed b. Osman b. Kaymaz ez-Zehabî, *Siyer-u A'lamî'n-Nübela*, Thk. Şuayb el-Arnâvut vd., 9. Baskı, Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 1413/1993, 8: 231.

⁸⁰ Şârî: Satıcılar anlamında olup, çoğulu "eş-Şürrat"tır.

denilmesinin sebebi onların, “Biz, zalim yöneticilerden ayrılmakla nefsimizi cennet karşılığında Allah’a sattık” demelerindedir.⁸¹

Harun Reşîd'in Ravh b. Salih adında bir sadaka memurunun Benî Tağlib tarafından öldürülmesi ve bunun öcünün kardeşi Hâtim b. Salih tarafından 171/787 yılında korkunç bir şekilde alınmasından yedi yıl sonra Tağlibîler, Velid b. Tarîf liderliğinde ayaklandılar.⁸²

Velid b. Tarîf, kendi döneminde Şürâtin lideri olup cesaretiyle nam salmıştı.⁸³ el-Cezîre'de Fırat'ın kıyısında 30 adamıyla ayaklandı (178/794).⁸⁴ O sıralar el-Cezîre Valisi Abdülmelik b. Sâlih idi.⁸⁵ Velid, Nusaybin ve Habur⁸⁶ civarında oturuyordu.⁸⁷ Kısa sürede taraftarı çoğaldı; ciddi bir güce ve sayıya ulaştılar. Velid, Re'sü'l-Ayn'a doğru yola çıktı. Yolda Basra halkından Amr b. Mansur adında bir tüccarla karşılaştı. Amr'ın yanında Nastas adında bir de Hıristiyan vardı. Velid, Re'sü'l-Ayn yakınlarında Amr'ı, Hâricîliği benimsemediği için öldürüp malına el koydu. Nastas'ı da serbest bıraktı. Hâricîler kendileri gibi düşünmeyen Müslümanları öldürmenin gerekliliğine inanıyorlardı; çünkü onlar müşrik idiler. Nastas'ı öldürmedi; çünkü o bir Hıristiyan idi ve kendileri gibi düşünme zorunluluğu yoktu. Sonra Re'sü'l-Ayn'a geldi fakat içeri girmeyip Nusaybin'e doğru ilerledi.⁸⁸ Nusaybin'de Komutan İbrahim b. Hazım el-Hüzeyme'yi öldürdü.⁸⁹ Oradan Ermeniyye'ye geçip Hal'at'ı 20 gün kuşattı. Halk 30.000 dirhem fidyeye kendini kurtardı. Sonra Azerbeycan'a, Hulvan'a ve Sevad⁹⁰ arazisine gitti. Ardından Dicle'nin batısına geçip Beled⁹¹ şehrine yöneldi. Oradan da 100.000 dirhem fidyeye alarak onlardan da vazgeçti.⁹² Sonra el-Cezîre'de faaliyetlerini sürdürmeye devam etti. Yetkililere şöyle sesleniyordu:

“Ben Velid bin Tarîf eş-Şârî,

Yenilmeyen bir arslanım.

⁸¹ Halife b. Hayyat, *Tarih-ü Halife b. Hayyat*, 1:450; İbn Hallikan, *Vefayâtü'l-A'yan ve Enbaü'z-Zemân*, 4:34.

⁸² Kindermann, “Tağlib”, 11: 624.

⁸³ Hayrüddin ez-Zirikli, *el-A'lam Kamûs ve Teracîm*, 11. Baskı, (Beyrut: Dar'ül-İlm lil-Malayin, 1415/1995), 7: 120.

⁸⁴ İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-Tarih* 5: 302; İbn Kesîr, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, 10:171.

⁸⁵ Ahmed b. Ebi Ya'kub b. Ca'fer el-Abbâsî Ya'kubî, *Târîhu'l-Ya'kubî*, (Beyrut: Dar-ı Sadr, Beyrut t.y.), 2:410.

⁸⁶ Habur: Re'sü'l-Ayn'da başlayıp Karkısyâ'da biten, Fırat'a dökülen nehirdir. İbn Hallikan, *Vefayâtü'l-A'yan ve Enbaü'z-Zemân*, 4:34.

⁸⁷ Zirikli, *el-A'lam Kamûs ve Teracîm*, 8:120.

⁸⁸ Halife b. Hayyat, *Tarih-ü Halife b. Hayyat*, 1:451.

⁸⁹ İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-Tarih* 5: 302; Zehebi, *Siyer-u A'lamî'n-Nübela*, 9:292.

⁹⁰ Sevad : Kûfe etrafındaki yeşil topraklara verilen addr.

⁹¹ Beled: Dicle kıyısında, Musul'un üst taraflarında eski bir şehirdir. Hâmevî, *Mu'cemü'l-Büldan*, 1: 481.

⁹² İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-Tarih* 5: 302.

*Beni, zulmünüz evimden çıkardı.*⁹³

Velid, el-Cezîre Valisi Abdülmelik b. Salih'e saldırıp ordusunu Rakka'da muhasara edince Yahya b. Halid el-Bermeki, Harun Reşîd'e "Musa b. Hazım et-Temîmi'yi görevlendir. Firavn'un da adı Velid idi ve Musa (A.S.) onu boğdu".⁹⁴ dedi. Bunun üzerine Harun Reşîd, Musa b. Hazım et-Temîmi'yi güçlü bir orduyla gönderdi. Velid, onu karşıladı ve Musa'yı öldürüp ordusunu yendi. Bunun üzerine Harun Reşîd, Muammer b. İsa el-Abdi'yi gönderdi. Aralarında Diyâr-ı Rabîa'da çeşitli çatışmalar oldu. Sonunda Muammer'in ordusu da hezimete uğradı ve Muammer öldürüldü. Harun Reşîd "Bu işi ancak bir A'rabi olan Yezid b. Mezyed eş-Şeybânî halleder". dedi ve Ma'n b. Zaide eş-Şeybânî'nin kardeşinin oğlu Yezid b. Mezyed b. Zaide eş-Şeybânî'yi gönderdi. Bir rivayete göre Harun Reşîd, Yezid'i Velid b. Tarîf ile savaşmaya gönderirken kendisine Hz. Ali'nin meşhur kılıcı Zülfikar'ı da verip, "Bu sana uğur getirsin" dedi.⁹⁵ Yezid b. Mezyed, meşhur komutanlardandı. Daha önce Ermeniye valisi idi. Harun Reşîd onu 172/788'de azletmişti. Sonra oraya tekrar atayıp Azerbeycan'ı da Ermeniye yönetimine ekledi. Harun Reşîd, Velid'e karşı Yezid'i gönderme kararını Yahya b. Halid el-Bermeki ile yaptığı iştişare sonucu vermişti.⁹⁶

İki ordu karşı karşıya gelince, Velid, Yezid'e "Ey Yezid! Zap suyunun kıyısında karşılaştığımızda başına gelecekleri biliyor musun?" diyerek kendine olan güvenini gösterip onu tehdit etti. Yezid ise Velid için planlar yapıyor ve onu aldatmak amacıyla ağır davranıyordu. Bunu yanlış yorumlayan Bermekîler, Yezid'e karşı gelip⁹⁷ Halifeye, Yezid'in aralarındaki akrabalık yüzünden işi ağırdan aldığına dair bir mektup yazdılar. Çünkü ikisi de Vâiloğullarındandı. Harun Reşîd öfkelenerek şöyle bir mektup yazdı: "Emirü'l-Mü'minin Allah'a Yemin eder ki; eğer bir köle gönderseydim senin yaptığından daha fazla iş yapardı. Fakat sen hilekâr ve akraba mutaassıbı bir adamsın. Andolsun ki, eğer onu öldürmeyi geciktirirsen senin kafanı bana getirecek birini göndereceğim".⁹⁸ Bunu üzerine Yezid 179/795 yılının Ramazan

⁹³ Mutahhar bin Tahir el-Makdisî, (387/997), *el-Bed'ü ve't-Tarih*, (Kahire: Mektebetü's-Sakafeti'd-Diniyye, t.y.), 4:101; İbn Hallikan, *Vefayätü'l-A'yan ve Enbaü'z-Zemân*, 4:33.

⁹⁴ İbn Hallikan, *Vefayätü'l-A'yan ve Enbaü'z-Zemân*, 4:327.

⁹⁵ Zehebî, *Siyer-u A'lami'n-Nübela*, 4:72.

⁹⁶ İbn Hallikan, *Vefayätü'l-A'yan ve Enbaü'z-Zemân*, 4:327.

⁹⁷ Ebu'l-Feth 'Abdulhay b. Ahmed b. Muhammed b. el- 'Akerî' ed-Dımaşkı es-Sâlihî el-Hanbelî, İbnu'l-İmâd, (1089/1678), *Şezeratü'z-Zeheb fi Ahbar-i men Zeheb*, (Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, t.y.), 1:288-289.

⁹⁸ İbn Hallikan, *Vefayätü'l-A'yan ve Enbaü'z-Zemân*, 4:32.

ayının ilk Cuma gecesi Hadise'de⁹⁹ Velid'le çatıştı. O gün şiddetli bir susuzluk çekildi. Öyle ki insanlar yaş bitkileri ağzlarına alıp emerek bir nebze olsun susuzluklarını gidermeye çalışıyorlardı. Yezid, "Allahım bu çok şiddetli bir sıkıntıdır, bunu üzerimizden kaldır". diye dua ediyordu. Arkadaşlarına dönüp "Anam babam size feda olsun. Karşımızdakiler Hâricîlerdir. Sadece bir hamle yaparlar. Sağlam durun, onların hamlesi bitince bu kez siz saldırın. Çünkü onlar bir defa hezimete uğrarlarsa artık geri dönmezler". dedi. Gerçekten de dediği gibi oldu. Velid ve adamları bir hamle yaptı; Yezid'in ordusu buna dayandı. Sonra kendileri bir hamle yaptılar ve Velid'in ordusunu dağıttılar.

Velid b. Tarîf öldürülüp ayaklanma bastırılınca Harun Reşîd, Ramazan ayında şükür umresine gitti. Umreden sonra dönüp Medine'de hac mevsimini bekledi ve insanlarla beraber Hac yaptı.¹⁰⁰

2.1.6. Hurâşe eş-Şeybânî Ayaklanması (179/796)

Harun Reşîd döneminde Velid b. Tarîf öldürülünce bir grup adamı Hurâşe¹⁰¹ eş-Şeybânî'nin etrafında toplandı.¹⁰² Bunlar, Hurâşe liderliğinde el-Cezîre'de tekrar ayaklandılar (179/796).

Hurâşe'nin ayaklanması bu özelliğiyle diğerlerinden farklıdır. Bölgedeki Hâricî ayaklanmaları genellikle bir liderin ortaya çıkmasıyla başlar; onun ölümüyle de sona ererdi. Bu ayaklanma ise Velid b. Tarîf ayaklanmasının bir devamı niteliğindedir. Velid'in ayaklanmasının bu kadar uzun sürmesi, onun diğer Hâricî liderlerden farklı olarak kültürel bir birikime sahip olması ve hareketini sadece tepkisel olmayan sağlam temeller üzerine kurmuş olmasındandır.

Hurâşe eş-Şeybânî, 179/796 yılında Sevad'a geldi. Oradan Bendeniceyn'e geçip Ömer b. İmran b. Cemil el-Fezzârî'yi öldürdü.¹⁰³ Sonra Dinever'e¹⁰⁴ geçip Leys ile karşılaştı. Leys'i yenip adamlarından yaklaşık 30 kişiyi öldürdü. Hurâşe, oradan

⁹⁹ Hadise: Fırat yakınlarında olup "Hadisetü'n-Nure" diye bilinen yerdir. İbn Hallikan, *Vefayatü'l-A'yan ve Enbaü'z-Zemân*, 4:328.

¹⁰⁰ Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed İbnu'l-Cevzî (597/1201), *el-Muntazam fi Tarih'l-Müluki ve'l-Ümem*, Thk. Muhammed ve Mustafa Abdülkadir Ata, 1. Baskı, Beyrut: Darü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1412/1992, 9: 38; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih* 5: 306.

¹⁰¹ Halife b. Hayyat'ın Tarihi'nde "Cürâşe" diye geçer. Halife b. Hayyat, *Tarih-ü Halife b. Hayyat*, 1:454.

¹⁰² Ya'kubî, *Târihu'l-Ya'kubî*, 2:410-411; İbn Kesîr, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, 10:175; Dimaşki, I, 337.

¹⁰³ Halife b. Hayyat, *Tarih-ü Halife b. Hayyat*, 1:454.

¹⁰⁴ Dinever: Horasan'a bağlı bir kasabadır. İbn Kesîr, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, 10: 198.

Hulvan'a dönünce Leys, Hulvan¹⁰⁵ emiri Malik b. Ali el-Huzai'ye şöyle bir mektup gönderdi: "Hurâşe, yenik ve perişan bir vaziyette sana geliyor". Mektubu alan Malik harekete geçmek için adamlarını topladı. İki ordu Hulvan'a 30 km. mesafede Kındab denen yerde karşılaştı.¹⁰⁶ O gün Malik'in adamlarından 150 kişi öldürüldü. Sonra Hurâşe, Şehrezur'a, oradan Sinbaz'a, sonra Nihavend¹⁰⁷ ve Hemdân'a geçti.

Fadl b. Yahya, İbrahim b. Cibril'i 2.000 askerle ayaklanmayı bastırması için gönderdi. Uzun bir takipten sonra İbrahim, Hurâşe'den bir haber almak amacıyla rehberlerini görevlendirdi. Rehberler, gece yarısı Hurâşe'nin Berdan Vadisi'ne döndüğü haberini getirdiler. Bunun üzerine İbrahim de Berdan Vadisi'ne doğru yola koyuldu. Hurâşe, bunu haber alınca Semil'e yöneldi. İbrahim de peşine takıldı. Sonra Hurâşe, Heyt'e doğru yola çıktı. İbrahim de onu takip etti. Çok karanlık bir gece olduğundan İbrahim'in rehberi yolu kaybetti. Bir de baktılar ki Heyt'e yaklaşık 90 km. uzakta bir yerdeler. İbrahim buradan çevrede atlılar olup olmadığını araştırması için bir adam gönderdi. Giden adam Hurâşe'nin adamlarından Müslim b. Bekkar b. Müslim el-Akili ile karşılaştı. Önce Hurâşe'yi gördüğünü inkâr etti. Elçi kendisini sıkıştırınca da "Gel sana Hurâşe'nin yerini söyleyeyim". dedi ve adamı alıp Hurâşe'nin yanına götürdü. Hurâşe uyuyordu. Hurâşe'yi ve 13 adamını orada öldürdüler. Hurâşe'nin ölüm haberi İbrahim'e ulaştığında o da Heyt'e geri döndü (180/797).¹⁰⁸

2.1.7. Muhammed b. Amr eş-Şeybânî Ayaklanması (231/845)

Halife Vâsık döneminde Muhammed b. Amr eş-Şeybânî el-Hâricî,¹⁰⁹ 300 veya 400 adamıyla¹¹⁰ Diyâr-ı Rabîa'da ayaklandı (231/845). Ayaklanmayı bastırmak için Ebu Said Muhammed b. Yusuf onu izlemeye başladı. Önce Sincar'a, oradan da Musul'a kaçtılar. Onları takip eden Ebu Said sonunda Muhammed b. Amr'ı esir alıp bir ineğin sırtında Nusaybin'e getirdi.¹¹¹

¹⁰⁵ Hulvan: Bağdat yakınlarında bir şehirdir. Hâmevî, *Mu'cemü'l-Büldan*, 2: 291.

¹⁰⁶ Halife b. Hayyat, *Tarih-ü Halife b. Hayyat*, 1:454.

¹⁰⁷ Nihavend: Hemedân'ın güneyinde üç günlük mesafede bir şehirdir. Hâmevî, *Mu'cemü'l-Büldan*, 5: 313.

¹⁰⁸ Halife b. Hayyat, *Tarih-ü Halife b. Hayyat*, 1: 455-456; Taberî, *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mulûk*, 4: 644; İbnu'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih* 5: 311; İbn Kesîr, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, 10: 175.

¹⁰⁹ Ya'kubî, *Târîhu'l-Ya'kubî*, 2:483.

¹¹⁰ Taberî'ye göre ayaklananlar 13 kişidir. Taberî, *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mulûk*, 5: 284.

¹¹¹ Ya'kubî, *Târîhu'l-Ya'kubî*, 2:483.

Ebu Said, yakaladığı Muhammed b. Amr'a ne yapacağını sormak için Vâsık'a bir mektup gönderdi. Vâsık ona şöyle cevap yazdı: "Onu öldürmen gerekmez. O sağ olduğu sürece, hiçbir Hâricî ayaklanmaz". Ebu Said de onu Bağdat Hapishanesi'ne gönderdi. Muhammed b. Amr, Vâsık döneminde hep hapishanede kaldı.¹¹²

2.2. Benî Hamdan

2.2.1. Hassan b. Mücalid Ayaklanması (148/765)

Ebu Cafer el-Mansur dönemindeki bir diğer Hâricî ayaklanması da Hassan b. Mücalid b. Yahya b. Malik b. Ecda' el-Hemdânî liderliğindeki ayaklanmadır.

Hemdânoğulları, daha Mekke döneminde Resulullah'a gelerek Müslüman olmuş ve ilk İslam fetihleri sırasında Irak ve Suriye cephelerinde savaşmışlardır. Bu fetihler neticesinde bazı Hemdânîler Kûfe'ye yerleşmiş ve Cemel ve Sıffin savaşlarında Hz. Ali'nin yanında yer almışlardır. Liderleri Sa'd b. Kays, Sıffin'de aktif bir rol oynamış ve kabile, Hz. Ali tarafından birçok övgü almıştır. Suriye'de Dımaşk, Humus ve Lazkiye'ye yerleşen Hemdânîler ise, Muâviye'nin ve Emevî idaresinin yanında yer alıp, çeşitli idarî ve askerî görevler üstlenmişlerdir. Kûfe'ye yerleşenler, Hz. Ali'den sonra onun çocukları ve Ehl-i beyt mensuplarıyla birlikte hareket ederek Emevîler'e karşı başlatılan çeşitli isyanlarda etkili olmuşlardır.¹¹³

Hassan b. Mücalid, Musul yakınlarında el-Bafahhara¹¹⁴ köyünde ayaklandı (148/765). Ebu Cafer el-Mansur, Hassan'ın Hâricî olduğunu duyunca, "Hemdân'dan bir Hâricî ha!" diyerek hayretini ifade etti. Çünkü Hemdânoğulları, Ali şiasıydı. Kendisine, "O, Hafs b. Eşyem'in¹¹⁵ kızkardeşinin oğludur". dediler. Rivayetlere göre Hassan b. Mücalid, Hâricîlik düşüncesini Hâricî ulema ve fakihlerinden olan dayısı Hafs b. Eşyem'den,¹¹⁶ başka bir rivayete göre de dedesi Yahya'dan almıştır.

Ayaklanmayı bastırmaya giden Musul valisi Sakr b. Necd'e'nin ordusu yenilip Musul Köprüsü'ne sığınmak zorunda kaldı. Hâricîler burada bulunan çarşığı yakıp yıktılar ve mallarını yağmaladılar. Hassan, buradan Rakka'ya gitti. Oradan da deniz yoluyla Sind'e ulaştı. Bu arada Hassan, Uman Hâricîleri ile birleşip Uman'a yerleşmek istedi fakat Umanlılar kabul etmedi. Uman, Hâricîlerin İbadiyye kolunun

¹¹² Ya'kubî, *Târîhu'l-Ya'kubî*, 2:483.

¹¹³ Mustafa Fayda, "Hemdân", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 17:180.

¹¹⁴ Bafahhara: Musul'un doğusunda, Ninova'ya bağlı bir köydür. Hâmevî, *Mu'cemü'l-Büldan*, 1:326.

¹¹⁵ Muhammed bin İshak İbnu'n-Nedîm (385/995, *el-Fihrist*, (Beyrut: Darü'l-Ma'rife, 1398/1978), 1: 259.

¹¹⁶ İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih* 5:185.

hâkimiyetindeydi. Halife Ebu'l-Abbas, 134/751 yılında burayı ele geçirip hâkimiyetini sağladıysa da halkın İbadiyye'ye olan bağlılığı devam etti. Halife Mansur, hilafeti boyunca, asabiyet neticesi ortaya çıkan kabileler arasındaki çatışmalarda, taraflardan birini desteklemek suretiyle devlete yönelik çok güçlü hareketlerin oluşmasına engel olmuştur. Hassan b. Mücalid'in birleşme talebine Uman Hâricîlerinin olumlu cevap vermemesi de Mansur'un bu politikasının bir neticesidir.¹¹⁷ Birleşme talebine olumsuz cevap alan Hassan, Musul'a geri döndü.

Vali Sakr, yanına Hasan b. Sâlih b. Hassan el-Hemdânî ve Bilal el-Kaysî'yi de alarak Hassan'ın üzerine tekrar yürüdü. İki ordu arasında meydana gelen savaşta Sakr yenildi. Hasan b. Sâlih ve Bilal el-Kaysî de esir edildi. Hassan, Kayşlı olan Bilal'i öldürdü. Ama Hemdânlı olan Hasan'ı serbest bıraktı. Burada Hâricîler'in teoride reddetmelerine rağmen kültürlerinin temelini teşkil eden kabilecilik anlayışından kurtulamadıklarını görüyoruz. Bu olay, dönemin Hâricîleri arasında görüş ayrılığına sebep oldu. Kimi Hassan'ı haklı görürken, kimi de kabilecilikle itham etti. Hassan'ın ordusunun büyük bir kısmının bu olayda Hassan'ı haklı görmeleri de kabileciliğin etkisini koruduğunu göstermektedir. Yine de bu görüş ayrılığı, bölünmelere sebep oldu ve Hassan'ın bazı arkadaşları kendisinden ayrıldı.¹¹⁸

Ebu Cafer el-Mansur Hâricîliğin kökünü kazımak için Musul'u kılıçtan geçirmeye niyetlendi. Ama halkın desteğini sağlamak için ulemaya ihtiyacı vardı. Bu konuda fetva almak amacıyla Ebu Hanîfe, İbn Ebi Leyla ve İbn Şübrüme'yi yanına çağırdı. Onlara, "Musul halkı bana karşı ayaklanmamak üzere benimle anlaştılar. Aramızdaki anlaşmaya göre ayaklandıklarında kanları ve malları helal olacaktı. Buna rağmen şimdi ayaklandılar. Ne dersiniz?" diye sordu. Ebu Hanife sustu, diğer ikisi, "Onlar senin halkındır. Eğer affedersen sana yakışan budur. Fakat cezalandırırsan da onlar bunu hak etmişlerdir". şeklinde cevap verdiler. Bu arada Mansur, suskun duran Ebu Hanife'ye dönüp "suskun kaldın ey Şeyh, sen ne dersin?" diye sordu. Ebu Hanife, "Ey Emire'l-Mü'minin onlar sana sahip olmadıkları şeyi helal etmişler. Örneğin; bir kadın, yaptığı bir anlaşmada nikâhı olmaksızın fercini helal saysa ona yaklaşmak caiz olur mu?" diye sorunca Mansur, "Hayır" dedi ve Musul'u

¹¹⁷ Zorlu, *Abbasîlere Yönelik Dinî ve Siyasî İsyânlar*, 189.

¹¹⁸ İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih* 5:185.

kırıp geçirmek düşüncesinden vazgeçti fakat bir birlik sevkederek Hassan'ın ayaklanmasına son verdi (148/765).¹¹⁹

2.3. Benî Rabia

2.4.

2.4.1. Abdüsselam b. Haşim el-Yeşkûrî Ayaklanması (160/777)

Abdüsselam b. Haşim el-Yeşkûrî Halife Mehdi döneminde (160/777)¹²⁰ el-Cezîre¹²¹ bölgesinde ayaklandı. Ayaklanma merkezi başlangıçta Bâcerma¹²² ve Kinnesrin¹²³ idi. Kısa sürede Abdüsselam'ın taraftarı çoğalıp¹²⁴ gücü de artınca Nusaybin'e geldi. Orada bulunan şehrin harac sorumlusu Benî Ca'fer'den Minhal b. İmran b. Kannan el-Kilabî, şehre girmemesi için Abdüsselam'a 20.000 dirhem gönderdi. Bu parayı alan Abdüsselam, Re'sü'l-Ayn'a yöneldi. Burada bulunan Benî Temîm kabilesi de Abdüsselam'ı şehre sokmayınca Âmid'e doğru yoluna devam etti. Orada, İsa b. Musa el-Horasanî ile karşılaştı. Buradaki çatışmada Abdüsselam'ın ordusu dağılmaya, adamları da kaçışmaya başladı. Abdüsselam, onlara şöyle seslendi: "Vallahi öldürmeye sizden başlayacağım. Çünkü siz savaştan kaçan kâfirlersiniz. Geri dönmezseniz yanına gideceğiniz kimseniz de yoktur". Bu tehdit üzere kaçanlar geri döndü. Meydana gelen çatışmada İsa b. Musa'nın ordusu mağlup oldu. Abdüsselam da yaptığı bir hamleyle İsa b. Musa'yı öldürdü.¹²⁵ Bundan başka da birçok komutan Abdüsselam tarafından yenilgiye uğratıldı. Son olarak Halife Mehdi, Şebîb b. Vac el-Mervürüzî komutasında 1.000 atlıdan oluşan bir ordu gönderdi. Bu ordudaki askerleri donattığı gibi her birine savaş öncesi 1.000'er dirhem verdi.¹²⁶ Şebîb'in ordusu Hâricîleri muhasara edince, Abdüsselam, Kinnesrin'e kaçtı. Şebîb onu takip ederek Kinnesrin'de yakalayıp öldürdü.¹²⁷ 160/777'da başlayan bu ayaklanma,

¹¹⁹ Zorlu, *Abbasîlere Yönelik Dinî ve Siyasî İsyânlar*, 87.

¹²⁰ Halife b. Hayyat, *Tarih-ü Halife b. Hayyat*, 1:443.

¹²¹ İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih* 5: 242; Fığlalı, "Hâricîler", 16:172.

¹²² Bâcerma: el-Cezîre bölgesinde Rakka yakınlarındaki el-Belih'e bağlı bir köydür. Hâmevî, *Mu'cemü'l-Büldan*, 1: 313.

¹²³ Kinnesrin: Halep'in güneyinde, Hale yakınlarında, Halep'e bir günlük mesafede bir köydür. Hâmevî, *Mu'cemü'l-Büldan*, 4: 404.

¹²⁴ İbn Kesîr, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, 10: 135.

¹²⁵ Halife b. Hayyat, *Tarih-ü Halife b. Hayyat*, 1:443.

¹²⁶ Taberî, *Târihu'l-Ümem ve'l-Mülük*, 4: 564; Cemalü'd-Din Ebu'l-Mahasin Yusuf el-Atabekî İbn Tağriberdî, *en-Nücumu'z-Zahire fi Mülük-i Mısır ve'l-Kahire*, Mısır: el-Müessesetü'l-Misriyyetü'l-Amme, (t.y.): 2: 421.

¹²⁷ İbnu'l-Cevzî, *el-Muntazam fi Tarih'l-Müluki ve'l-Ümem*, 8: 256; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih* 5: 242; Fığlalı, "Hâricîler", 16: 172.

Abbâsilerin iki yıl süren mücadeleleri sonucu Abdüselam b. Haşim'in öldürülmesiyle bastırılmış oldu (162/779).¹²⁸

Abdüselam'ın Amid'deki savaşta kaçan askerlerini geri döndürmek için yaptığı ve olumlu sonuç aldığı tehdit, bize, Hâricî ayaklanmalarının neden liderlerinin ölümüyle sona erdiği ve uzun soluklu olmadığı konusunda bilgi vermektedir. Abdüselam'ın, "Geri dönmezseniz yanına gideceğiniz kimseniz de yoktur". sözünden anlaşılıyor ki, ayaklanmaya katılanlar, aslında bu işi sürdürmek isteyen bilinçli kimseler değildir ama gidecek yerleri olmadığından savaşçı kazanmaktan başka alternatifleri yoktu. Çünkü onlar, devletin nazarında asi idiler ve savaşı bıraktıkları anda yaptıklarının hesabını vereceklerdir. Ne halktan ne de devletten kendilerini destekleyecek birini bulamayacaklardır. Mücadele gerekçesi böyle tezahür eden bir ayaklanma da elbette ki uzun soluklu olmayacak ve zafer getirmeyecektir.

2.5. Benî Temîm

2.5.1. Yâsîn et-Temîmî el-Mavsîlî Ayaklanması (168/784)

Halife Mehdi döneminde Musul'da Temîm kabilesinden Yâsîn adında bir Hâricî ayaklandı (168/784). Musul askerleriyle savaşçı onları yendi. Bu galibiyet neticesinde Diyâr-ı Rabîa ve Cezîre'nin büyük bir kısmını ele geçirdi. Daha sonra Mehdi Billah, merkezden Muhammed b. Ferruh ve Benî Dabbe'nin mevlası olan Herseme b. A'yen komutasında bir ordu gönderdi. Yâsîn ve bazı arkadaşları, öldürülene kadar çarpışmaya devam etti (168/784). Geri kalanlar da hezimete uğrayıp dağıldı.¹²⁹

2.6. Benî Huzaa

2.6.1. Hamza b. Mâlik Ayaklanması (169/785)

Hamza b. Malik el-Huzaî, Hadi döneminde Abbasi Halifelerinin takip ettiği mali siyaseti beğenmediği için Musul'da ayaklandı (169/785). Hamza b. Malik ile dönemin el-Cezîre Amili Mansur b. Ziyad'ın gönderdiği ordu, Musul yakınlarında karşılaştı. Meydana gelen savaşta Hamza, bu orduyu yenip mallarını ganimet olarak aldı.¹³⁰ Musul halkının desteklediği Hamza, bu zaferle daha da güçlenerek

¹²⁸ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 10: 135; Ziriklî, *el-A'lam Kamûs ve Teracîm*, 4: 10.

¹²⁹ İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih* 5: 257; Fığlalı, "Hâricîler", 16:172.

¹³⁰ İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih* 5: 269.

ayaklanmasını sürdürdü. Ancak daha sonra yanına gelen iki kişi önce dost görünerek güvenini sağladılar, sonra da onu ansızın öldürdüler.¹³¹ Liderin öldürülmesiyle bu ayaklanma da sona ermiş oldu.¹³²

2.7. Benî Ğassan

2.7.1. Bilal eş-Şârî Ayaklanması (214/829)

Halife Me'mun, oğlu Abbas'ı el-Cezîre Valiliği'ne atayınca Bilal eş-Şârî ayaklandı (214/829). Me'mun ayaklanmayı bastırması için oğlu Abbas,¹³³ Ebu İshak¹³⁴ ve Harun b. Ebi Halef'i¹³⁵ Bilal'in üzerine gönderdi. Birleşen bu ordular Bilal'i öldürüp ayaklanmayı bastırdılar (214/829).

2.8. Benî Sa'lebe

2.8.1. Ebu'l-Amud es-Sa'lebî Ayaklanması (248/862)

Halife Mustain Billah döneminde Ebu'l-Amud es-Sa'lebi Diyâr-ı Rabîa'da ayaklandı (248/862). Mustain Billah onun üzerine Ebu Cevr et-Türkî'yi (veya Kaçur el-Ferġanî'yi)¹³⁶ gönderdi. İki ordu Kefertusa'da¹³⁷ karşılaştı. Çatışma sonunda Ebu Amud 25 Rebiü'l-Evvel cumartesi günü öldürüldü ve ayaklanma bastırılmış oldu. (248/862).¹³⁸

2.9. El-Becile

2.9.1. Müsavir b. Abdülhamid el-Becelî Ayaklanması (252/866)

Müsavir, Musul halkından, Şürâtın büyüklerinden cesur ve âlim bir kişiydi. Tikrit yakınlarında Musul'a bağlı Bevazic köyünde ikamet ediyordu. el-Becîle kabilesinden olan Müsavir, Halife Mu'tez Billah döneminde, çevresine Araplardan ve Kürtlerden birçok kişiyi toplayıp 252/866 yılı Receb ayında ayaklandı.

¹³¹ Ziriklî, *el-A'lam Kamûs ve Teracîm*, 2:280.

¹³² Fıġlalı, "Hâriciler", 16: 172.

¹³³ İbnu'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih* 5:492.

¹³⁴ Ya'kubî, *Târîhu'l-Ya'kubî*, 2:464.

¹³⁵ İbn Taġribirdi, *en-Nücumu'z-Zahire fi Müluk-i Mısr ve'l-Kahire*, 2: 209.

¹³⁶ Ya'kubî, *Târîhu'l-Ya'kubî*, 2:495.

¹³⁷ Kefertusa: Dara ile Re'sül- 'Ayn arasında, Dara'ya yaklaşık 30 km. uzaklıkta bir köydür. Hâmevî, *Mu'cemü'l-Büldan*, 4: 468.

¹³⁸ Ya'kubî, *Târîhu'l-Ya'kubî*, 2:495; Taberî, *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mulûk*, 5: 355; İbnu'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih* 6: 151.

Becîle kabilesi, İslam'dan önce Taife 120 km. mesafedeki Tebâle ile Yemen'in yüksek dağlık kısımlarında, Bedevî bir hayat sürdüren putperest bir kavim idi. 10/632 yılında kabilenin reisi Celil b. Abdullah el-Becelî başkanlığında bir heyet Medine'ye gelerek Hz. Peygamber (S.A.V.) ile görüşüp Müslüman oldular. Hz. Peygamber'in vefatından sonra ise bazı Becelîler irtidat etti. Hz. Ebu Bekir onların üzerine bir ordu gönderdi ve kısa bir süre sonra irtidat edenlerin hepsi tekrar Müslüman oldu. İslam fetihlerinde büyük rol oynayan Becelîler, Cerir başkanlığında bir heyetle Medine'ye gelerek, elde edilecek ganimetlerin dörtte birinin kendilerine verilmesi şartıyla Sâsânîlere karşı savaşmak üzere Irak'a gitmek istediler. Hz. Ömer onların bu teklifini kabul etti. Irak'a giden Becelîlerin çoğu Kûfe'ye, bir kısmı da Mekke, Basra, Dımaşk ve Endülüse yerleşti. Becîle kabilesi Sıffin Savaşında Hz. Ali'nin yanında yer aldı ama Muhelleb b. Ebu Sufre'ye yenilip dağıldı.¹³⁹

Müsavir b. Abdullah'ın ayaklanmasının sebebi olarak İbnu'l-Esîr şu olayı nakleder: Musul polis teşkilatı, Benî İmran'ın elindeydi. Musul emirleri Hüseyin b. Bükeyr adında birini göreve almışlardı.¹⁴⁰ Hüseyin, Müsavir'in Havsere adında bir oğlunu Hadisiyye'de¹⁴¹ hapse attı. Havsere, yakışıklı bir çocuktur. Hüseyin onu gece hapisten çıkarıp kendi evine götürüyor, sabah geri getiriyordu. Havsere, Bevazic'de olan babasına bir mektup yazıp "Ben gündüz mahpusum gece gelinim" dedi. Müsavir, oğlunun fuhuşta kullanıldığına çok kızdı ve bir ordu hazırlamaya başladı. Kendisine çok kişi katıldı ve güçlü bir ayaklanma başladı.¹⁴²

Ayaklananlar Hadisiyye'ye gidince Hüseyin b. Bükeyr saklandı. Müsavir oğlunu hapisten çıkardı. Etrafında Kürtlerden ve Araplardan çok kişi toplandı. Ayaklanmanın sebebi olan olay, şer'i bir suç olduğundan ve halkın her kesimi tarafından lanetlenen bir fiil olduğundan dolayı katılım yüksekti. Ayrıca bu olay, Hâricîler'in "bu yönetime karşı ayaklanmak gerekir" tezini de güçlendiriyordu. Ayaklananlar, Musul'a doğru gidip Musul'un doğusunda bir yerde konakladılar. Musul Valisi Ukbe b. Muhammed b. Cafer b. Muhammed b. el-Eş'as b. Ehbân el-Huzai idi. Müsavir'i öldürmeleri için iki adamını gönderdi. Onlar da Dicle'yi geçip Müsavir'in yanına geldiler ama Hâricîler tarafından öldürüldüler. Oğlunu kurtarmış

¹³⁹ Mustafa Fayda, "Becîle", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, (İstanbul:TDV Yayınları, 1992),5: 287.

¹⁴⁰ İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-Tarih* 6: 186.

¹⁴¹ Hadisiyye: Dicle'nin Doğusunda Büyük Zap Suyu'na yakın, Musul'a bağlı bir köydür. Hâmevî, *Mu'cemü'l-Büldan*, 2: 230.

¹⁴² İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-Tarih* 6: 186.

olan Müsavir savaşmak istemedi ve geri döndü. Dönerken yanında götürdüğü oğlu Havsere şöyle diyordu:

*“Ben kendini Allah’a adanmış bir çocuktum,
Beni zulmünüz evimden çıkardı”.*¹⁴³

253/867 yılının Zilhicce ayında Müsavir 700 kişilik bir kuvvetle Bevazic’de tekrar ayaklandı. Bevazic valisi Bindar et-Taberî idi. Müsavir’in ayaklandığı ve Kerh-i Cüddan’a¹⁴⁴ gittiği haberi geldiğinde Horasan yolu Bindar ve Muzaffer b. Seysel’in elindeydi. Muzaffer, Bindar’a, Müsavir’e saldırmayı teklif etti. Bindar, “Bu gece bekleyelim. Yarın da bayramdır. Bayramı idrak ettikten sonra saldıralım”. dedi. Gece yarısı olduğunda Bindar, Müsavir’in daha erken davranacağından endişelenip harekete geçti. Müsavirin ordusuna yetişmek üzereyken adamlarından bazıları gece saldırmamayı ve beklemeyi teklif etti. O da, “Tamam, ortalık aydınlanana kadar bekleyelim”. dedi. Bu arada Hâricîler onları farkedip saldırıya geçtiler. Bindar et-Taberî’nin 300, Hâricîler’in ise 700 atlısı vardı. Savaş şiddetlenince Hâricîler bir hamle yapıp Bindar’ın adamlarından birçoğunu öldürdüler. Bindar, ordusu bitene kadar direndi. Hâricîler onları tek tek kesiyorlardı. Yaklaşık 50 kişi kaçıp kurtuldu; ama Bindar kaçmadı. Onu da öldürüp kafasını kestiler.

Haber Muzaffer’e gelince Bağdat’a doğru yola çıktı. Müsavir de Hulvan’a gitti. Hulvan halkı Hâricîler’i istemeyince savaş çıktı. Bu savaşta Müsavir’in adamlarından bir grup öldürüldü. Hulvanlılardan ise 400 kişi ve Hulvanlılara yardım eden birçok Horasanlı hacı öldürüldü. Bu olaydan sonra Hâricîler oradan ayrıldı.¹⁴⁵

Müsavir b. Abdülhâmid, Musul’un birçok yerini ele geçirmişti. Musul Valisi Hasan b. Eyyub b. el-Hattab el-Adevî et-Tağlibî, ona karşı Hemdânî komutanlarının piri sayılan Hamdan b. Hamdun’un da içinde bulunduğu büyük bir ordu hazırladı. Ordu yola çıkıp Zap nehrini geçti. Müsavir, güzergâhını değiştirip Vadiyu’r-Reyyat denen bir vadiye indi. Musul valisi Hasan, Müsavir’in peşini bırakmayıp takibe devam etti. Cemaziye’l-Evvel ayında karşılaştılar. Aralarında çok şiddetli bir savaş oldu. Musul ordusu, büyük bir kayıp vererek yenildi. Hasan ise kaçıp Hire’ye gitti. Bu zaferden sonra Müsavir daha da güçlendi, namı büyüdü ve insanlar kendisinden daha çok çekinmeye başladı.¹⁴⁶

¹⁴³ İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih* 6: 187.

¹⁴⁴ Kerh-i Cüddan: Irak topraklarında Şehrezur’a yakın bir beldedir. Hâmevî, *Mu'cemü'l-Büldan*, 4: 449.

¹⁴⁵ İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih* 6:190; İbn Kesîr, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*,10: 12.

¹⁴⁶ İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih* 6:195.

Musul ordusunu yenen Müsavir'in kendine olan güveni arttı ve Musul'a hareket etti. Musul girişinde Deyrül-A'la denen yerde konakladı. Şehrin emiri Abdullah b. Süleyman, Müsavir'e karşı zayıf olduğunu ve Musul halkının da kendisini müdafaa etmeyeceğini düşündüğünden –çünkü Musul halkı kendisine muhalif idi– direnmeyiip saklanmayı tercih etti. Müsavir şehre girip şehrin emiri Abdullah'ın evini yaktı. Savaşmadan şehri ele geçirmiş oldu. Kendisine hiç kimse karşı koymadı. Halk Cuma namazı için toplanınca da Müsavir, büyük câmide minbere çıkıp hutbe okudu. Hutbesinde, "Allahım bizi ve vatanımızı koru". diye dua ediyordu. Hutbe okurken ve namaz kılarken Musul halkına güvenmediğinden silahlı adamları kendisini koruyordu. Musul'da daha fazla kalmaya cesaret edemedi ve oradan ayrılarak Hadisiyye'ye gitti. Çünkü orayı hicretine merkez edinmişti (255/869).¹⁴⁷

Daha sonra 256/870 yılında Müsavir'in ordusuyla Musa b. Boğa'nın ordusu Hanıkîn denen yerde çarpıştılar. Müsavir'in ordusu büyüktü. Musa'nın adamları ise 200 civarındaydı. Çarpışma sonucunda Musa'nın adamlarından birçoğu öldürüldü.¹⁴⁸

Müsavir, daha sonra Halifenin ordusuyla Celula'da¹⁴⁹ karşılaşp onları da mağlub etti. Kazandığı bu galibiyetten sonra daha da güçlenerek Musul'a girdi (255/869). Halifenin askerlerinden başka bir birlik daha saldırıya geçti ama onlar da yenildi.

257/871 yılında ise Müsavir önderliğindeki Hâricîler, günahkârın tevbesinin kabul olup olmayacağı konusunda ihtilafa düştüler. Müsavir, günahkârın tevbesinin kabul olacağını, Benî Züheyr el-Amravîlerden Ubeyde adında birisi ise kabul edilemeyeceğini savunuyordu. Ubeyde büyük bir ordu hazırlayıp Müsavir'e saldırdı. İki ordu Cemaziyelevvel ayında Musul yakınlarında Cüheyne denen yerde karşılaştı. Çatışmanın sonunda Ubeyde'nin ordusu yenildi ve kendisi de öldürüldü.

Bu zefer neticesinde Müsavir, Irak'ın çoğunu hâkimiyetine alıp zekâtın Halîfeye gitmesini engellemiş oldu. Böylece Halifenin önemli bir finansmanını kesip bu parayla kendi ordusunu techiz etti.¹⁵⁰ Halifenin ordusunun erzakı azaldı. Müsavir'in, mallara el koyması ve Halifenin hâkimiyetini paylaşması yönetime çok ağır geldi. Bu

¹⁴⁷ İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih* 6:205.

¹⁴⁸ İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih* 6:227.

¹⁴⁹ Hanıkîn'e 35 km. mesafede bir yer.

¹⁵⁰ Zirikî, *el-A'lam Kamûs ve Teracîm*, 7:213-214.

sebeple Musa b. Boğa, Babikyâl ve daha başkaları Müsavir'e karşı saldırıya geçtiler.¹⁵¹

261/875 yılının Cemaziyelahir ayında Müsavir el-Hâricî, dönemin Horasan yolu sorumlusu Yahya b. Hıf'sı öldürdü. Mesrur el-Buhlî, Müsavir'e karşı saldırıya geçti. Ebu Ahmed el-Mütevekkil de destek olunca Müsavir kaçmak zorunda kaldı.¹⁵²

263/877 yılında Müsavir, Halîfenin gönderdiği orduyla karşılaşmak amacıyla Bevazic'den hareket etti. Müsavir'in adamları Şehrezur'da¹⁵³ bulunan Muhammed b. Harzad'a bir mektup yazıp ona liderliği teklif ettiler. Muhammed, çok ibadet eden biriydi. Bu teklifi kabul etmedi. Onlar da Eyyub b. Hayyan el-Varîki el-Becelî'ye bey'at ettiler. Muhammed, onlara bir mektup gönderip Müsavir'in, işini hakkıyla yaptığını, dolayısıyla onu bırakmalarını yazdı. Onlar da "Biz bu adama bey'at ettik ve yaptığımızdan dönmeyiz". dediler. Muhammed kendisine bey'at edenlerle beraber onlara saldırdı. Çatışmada Eyyub b. Hayyan öldürüldü. Hâricîler de Muhammed b. Abdullah b. Yahya el-Varîki'ye bey'at ettiler. O da öldürülünce Harun b. Abdullah'a bey'at ettiler.¹⁵⁴

20 Zilkade 263'te Halîfenin veziri Ubeydullah b. Yahya b. Hakan, Müsavir'e saldırdı. Savaş meydanında Reşik adlı birisi Müsavir'in atına bir darbe vurdu ve Müsavir kafa üstü yere çakıldı. Bir müddet sonra da öldü (263/877). Namazını, Ebu Ahmed el-Muvaffak b. Mütevekkil kıldırdı.¹⁵⁵

Ayrıca 257/871 yılında Ali b. Müsavir ile Benî Zühayr'den Tavk adında bir başka Hâricî birlikte ayaklandı. Yaklaşık 4.000 kişi toplayıp Ezrime'ye yürüdüler. Halk direnmeye çalıştı ama yenildi. Tavk, bakire bir cariyeyi fey olarak alıp kendisiyle mescitte ilişkiye girince halkın tepkisini çekti. Bunun üzerine Hasan b. Eyyub b. Ahmed el-Adevi büyük bir ordu hazırlayıp Hâricîler'in üzerine yürüdü. Hasan, Tavk'ı öldürdü ve kafasını kesip Samerra'ya gönderdi.¹⁵⁶ Böylece halkın desteğini kaybeden bu ayaklanma da bastırılmış oldu.

2.9.2. Harun b. Abdullah el-Becelî Ayaklanması (263/877)

¹⁵¹ İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih* 6:219.

¹⁵² İbn Kesîr, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, 10: 32.

¹⁵³ Şehrezur: Erbil ile Hemedân arasında bir kasabadır. Hâmevî, *Mu'cemü'l-Büldan*, 3: 375.

¹⁵⁴ İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih* 6:272.

¹⁵⁵ İbn Kesîr, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, 10: 36.

¹⁵⁶ İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih* 6:234; Haşimî, *Vak'atü'n-Nehrevan evi'l-Havarîc*, 204.

Harun, Hâricîler'in Sufriyye kolundan olup,¹⁵⁷ Halife Mu'temid Billah döneminde Müsavir b. Abdullah el-Becelî'nin ölümünden sonra Hâricîler'in başına geçip ayaklandı (263/877). Kendisine bey'at edenler çoğalınca Musul çevresindeki yerleşim birimlerini kuşatıp haracını almaya başladı.¹⁵⁸

267/881 yılında Hâricîler arasında bölünme oldu. Muhammed b. Harzad adında bir Hâricî, adamlarını toplayıp Harun'a saldırmak üzere yola çıktı ve Musul yakınlarında bir mahalle olan Vasıt'a kadar geldi. O, savaştan kaçma imkânı olmasın diye öküze biner ve çok ağır kıyafetler giyerdi. Çok ibadet eder, çıplak yere otururdu. Musul'a geldiğinde halk onu iyi bir şekilde karşıladı. Harun ise o sırada Muhammed'le savaşmak için Ma'lesiya'da adam topluyordu. Muhammed'in Musul'a geldiğini duyunca oraya doğru yola çıktı. Muhammed ile Şemrah köyü yakınlarında karşılaştılar. Aralarında meydana gelen çatışmada Harun yenildi. Yaklaşık 200 adamı öldürüldü. Harun, mağlub olarak Dicle'yi geçip Benî Tağlib'e doğru gitti. Benî Tağlib, Harun'un etrafında toplandı. Muhammed b. Harzad da geldiği yere geri gitti. Harun, aldığı bu destekle Hadisiyye'ye gitti. Orada da etrafına çok kişi toplayıp Muhammed'in adamlarıyla mektuplaştı. Onlar da Harun'a ısındılar ve birçoğu onun yanına geldi. Muhammed'in yanında sadece Şehrezur halkından Şemridiliyyeli bir aşiret kaldı. Bunda Muhammed'in kaba kişiliği de etkili olmuştu. Muhammed açısından bir diğer olumsuzluk da Şehrezur'da oluşuydu. Çünkü Şehrezur'daki Kürtlerle diğer kavimler arasında düşmanlık vardı. Yani şehirde karmaşa hâkimdi. Harun ise Musul'daydı. Orada sukuneti sağlayıp adamlarına rahat bir ortam hazırladı. Muhammed'in adamları bunu görünce onlar da Harun'a meyletti. Muhammed ise Şehrezur'daki Celali Kürtlerine ve diğerlerine saldırdı. Kendisi öldürüldü. Böylece Harun, Hâricîlerin rakipsiz lideri oldu. Güçlendi; taraftarı çoğaldı ve birçok köy ve şehirde hâkimiyeti ele geçirdi.¹⁵⁹

272/885 yılında Benî Şeybân ve beraberindekiler Musul'a inip şehri talan ettiler. Harun el-Hâricî de onlara karşı ordu topluyordu. Hamdan b. Hamdun et-Tağlibî'yi de kendisine katılmaya çağırırdı. Harun ve onun çağrısını kabul eden Hamdan Musul'a doğru yola çıkıp Dicle'nin doğusunda birleştiler. Birleşen iki ordu

¹⁵⁷ İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih* 6:385.

¹⁵⁸ İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih* 6:272.

¹⁵⁹ İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih* 6:306.

Hazir nehrine gidip Benî Şeybân mahallesine yaklaştılar. Onları Benî Şeybân'a ait öncü bir birlik karşıladı. Harun'un öncü birliğine saldırıp yendiler.¹⁶⁰

282/895 yılında Mu'tazid Billah Musul'da Nasr el-Kaşuri'yi zekât toplamak ve zekât memurlarını tayin etmek ile görevlendirmişti. Ma'siliyya'daki görevli, yanında Nasr'ın adamlarıyla birlikte Musul'a doğru giderken yolda bir grup Hâricînin saldırısına uğradı. O gün akşama kadar çatışma devam etti. Gece olunca ayrıldılar. Çatışmada Harun'un gözde adamlarından Cafer adında biri öldürüldü. Cafer'in ölümü Harun'a çok ağır geldi. Harun, buna karşılık şehri talan etmelerini emretti. Nasr, Harun'a bir mektup gönderip Halifenin yakında olduğunu belirterek Harun'u tehdit etti. Mektubunda Halife'nin olaya el atması durumunda onu ve ordusunu helak edebilecek güçte olduğunu ve hiç kimseyle savaşmaktan geri kalmayacağını yazdı.

Harun, ona şöyle bir cevap yazdı: "Mektubunda bizi yenebilecek ordulardan bahsetmişsin. Allah'ın izniyle onlar bizi görünce bu sevdadan vazgeçeceklerdir. Bizimle beraber direnenlere ise Allah'ın takdir ettiğinden başka bir şey isabet etmeyecektir. Sen, Cafer'in kanının yerde kalacağını zannediyorsun. Hayır, Allah senin peşindedir. Perçeminden yakalayacak ve sana karşı hakka yardım edecektir. Bizi savaşla tehdit etme. Herşeyini topla ve gel. Allah'a yemin olsun ki size meydan okumamız kendimize olan güvenimizden değil, Rabbimize olan güvenimizdendir. Bahsettiğin sultanına gelince; o, zaten bize yakındır ve yaptıklarımızı da biliyor. Ama o, hiçbir eceli takdim veya tehir edemez, hiçbir rızkı genişletemez ve daraltamaz. Sen de Allah'ın izniyle bunu yakında anlayacaksın".

Nasr, Harun'un bu mektubunu Mu'tazid'a ilettili. Mu'tazid da Hasan b. Ali'yi Musul Valiliğine atayıp Hâricîleri bitirme emrini verdi. Ayrıca çevre vilayetlerin tümüne de Hasan b. Ali'ye itaat etmeleri emrini verdi. Hasan da askeri toplayıp Musul'a yöneldi. Zap suyunu geçince Hâricîlerle karşılaştılar. Aralarında çok şiddetli bir savaş oldu. Hâricîler Hasan'ın ordusunu dağıtmak için saldırıya geçtiler. Hasan, adamlarına yerlerinden ayrılmamalarını emretti. Onlar da bu emre uydular ve Hâricîleri geri püskürttüler. Hâricîler bu şekilde 17 hamle daha yaptı. Hasan'ın ordusunun sağ cenahı delindi ve bazı adamları öldürüldü. Ama Hasan sebat etti. Hâricîler doğrudan onun bulunduğu yere saldırdılar ama başarısız oldular. Adamları onun bu sebatını görünce yanına gidip direnmeye devam ettiler. Sonunda Hâricîleri

¹⁶⁰ İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih* 6:346.

çok kötü bir hezimete uğrattılar. Yenilen Hâricîler, savaş alanından kaçıp Azerbaycan'a sığındılar. Harun, ordusunun bu tavrına hayret ederek çöle yöneldi.

Harun, Benî Tağlib kabilesinin yanına, oradan Ma'lisiyya'ya oradan da tekrar çöle döndü. Sonra geri dönüp Dicle'yi geçerek Hire'ye oradan da tekrar çöle döndü.

Harun'un ordusu ise Mu'tazıd'ın gücünü görünce kendisinden eman dilediler. O da onlara eman verdi. Yaklaşık 360 kişi Halîfeye sığındı. Harun'un çevresinde az bir grup kaldı. Onlar da öldürülene kadar Harun'la beraber köy köy dolaştılar.¹⁶¹

282/895 yılında Halîfe Mu'tazıd, Tikrit'e gidip orada bir müddet kaldıktan sonra Hüseyin b. Hamdan et-Tağlibî'yi yanına çağırttı. Bir grup askeri yanına alıp Harun'u getirmesini emretti. Hüseyin bunun karşılığında Halîfe'den hapiste olan babasının serbest bırakılmasını talep etti. Halîfe de Hüseyin'in bu talebini kabul ederek onu gönderdi.

Hüseyin, Vasıf b. Müşir'i ve atlılardan seçtiği 300 kişiyi alarak yola çıktı. Hüseyin'in isteği üzerine Halîfe, Vasıf b. Müşir'e Hüseyin'e itaat etmesini emretti. Ordu Dicle'nin önüne geldiğinde Hüseyin, Vasıf'a ve diğer askerlerine şöyle dedi: "Burada bekleyin. Harun'un buradan başka çıkış yolu yoktur. Başka bir yerden kaçsa bile burayı terketmeyin. Ancak, yanınızdan geçerse veya benim öldürüldüğüme dair bir haber alırsanız o zaman ona engel olun". Hüseyin b. Ali, verdiği bu emirlerden sonra Harun'a saldırdı.

Hüseyin b. Ali, Harun b. Abdullah ile karşılaştı ve Harun'un ordusu yenildi. Her iki taraftan da çok sayıda asker öldü. Vasıf, ordusuyla beraber Hüseyin'in yerleştiği yerde üç gün bekledi. Adamları, "Burada çok bekledik. Biz olmadan Hüseyin onları yenemez. Biz de onun peşinden gidelim" dediler. Vasıf da onlara uydu ve Hüseyin'in peşinden gittiler. Mağlup olan Harun, Vasıf'ın terkettiği yere geldi ve karşıya geçti. Peşinden Hüseyin de geldi. Vasıf ve adamlarını orada bulamayınca onlara ne olduğunu anlayamadı. Hüseyin, Arap mahallelerinden birine gidip Vasıf'a ne olduğunu sordu. Önce konuşmadılar; ama Hüseyin onları tehdit edince Vasıf'ın, adamlarını alıp götürdüğünü söylediler. Hüseyin de Vasıf'ın peşinden gitti. Günler sonra ancak yetişebildi.

Harun, yaklaşık 100 kişiyle beraberdi. Hüseyin'den Allah için peşini bırakmasını istedi ve kendisine saldırmayacağı vaadinde bulundu. Hüseyin de onu

¹⁶¹ İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih* 6:380-381.

serbest bıraktı. Verdiği söze rağmen Harun tekrar saldırdı. Hüseyin de geri dönüp bir hamle yaptı ve Harun'u esir alıp Mu'tazid'a getirdi.

Mu'tazid, Bağdat'a gidip Hüseyin b. Hamdan'ı oraya vali olarak atadı ve kendisini altın bir madalya ile taltif etti. Hüseyin'in babası Hamdan b. Hamdun'un ise salıverilmesi ve kendisine ihsanda bulunularak zenginleştirilmesi talimatını verdi.

Harun'u ise bir file bindirip teşhir etti. File bindirilirken kendisine dibace (kabartmalı ipek kumaş) giydirmek istediler. Harun bunu, haram olduğu gerekçesiyle reddetti ama zorla giydirdiler. İdam edildiğinde (282/895) şöyle haykırıyordu:

*"Allah'tan başka hüküm verecek yoktur, müşrikler istemese de..."*¹⁶²

2.9.3. Sâlih b. Mahmud Ayaklanması (318/930)

el-Becîle kabilesinden Sâlih b. Mahmud, Halife Muktedir Billah döneminde Bevazic'de ayaklandı (318/930). Etrafına Benî Malik'ten bir grubu toplayıp Sincar'a gitti. Orayı muhasara edip yağmaladılar. Şehri ele geçirdikten sonra irâd ettiği hutbesinde bolca Allah'ı anıp, insanları haramlardan sakındırdı ve sonunda: "Şeyhayn'ı (Ebubekir ve Ömer'i) kabul ederiz. Habiseyn (Osman ve Ali)'den uzağız. Mest üzerine meshi de kabul etmiyoruz" dedi.¹⁶³

Daha sonra oradan ayrılıp Musul topraklarındaki Şecaciye'ye gitti. Oranın halkından öşür aldı. Orada bir müddet kaldıktan sonra Hadisiyye'ye gitti. Oradaki Müslümanlardan zekât, Hıristiyanlardan ise cizye istedi. Halk bu isteğini reddedince aralarında savaş çıktı. Çıkan savaşta Salih'in adamlarından bir kısmı öldürüldü. Halk, Salih'in şehre girmesine engel oldu. O da batı tarafına gitti. Çıkan bu çatışmada Hadisiyyeliler Salih'in bir oğlunu esir almışlardı. Musul emiri Nasr b. Hamdan b. Hamdun onu kendilerinden alıp Musul'a götürdü.

Sâlih, oradan Sinn'e gitti. Sinn halkı Salih'le kendilerinden aldığı malları geri vermesi şartıyla anlaştı. Oradan Bevazic'e, sonra da Musul köylerinden Tell Husa'ya¹⁶⁴ gitti. Oradan Musul halkını tehdit eden mektuplar gönderip oğlunu istedi.

Sâlih, Musul'dan ayrılıp Selamiyye'ye gitti. Nasr b. Hamdan, bu yılın Şaban ayında onunla karşılaştı. Sâlih, kaçıp Bevazic'e gidince Nasr da peşinden gitti ve ona

¹⁶² İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih* 6:384-385.

¹⁶³ İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih* 6:61; Watt, "The Significance of Kharijitesm Under the 'Abbasids", 385.

¹⁶⁴ Tell Husa: Büyük Zap Nehri yakınlarında Musul'a bağlı bir köydür. İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih* 7:61.

yetişti. Aralarında çıkan savaşta Salih'in adamlarından yaklaşık 100 kişi öldürüldü. Nasr'ın adamlarından da bir grup öldürüldü. Sâlih ve iki oğlu esir edildi. Nasr onları önce Musul'a, oradan da Bağdat'a götürdü (318/930).

2.10. Benî Tağlib

2.10.1. Ağar b. Matara Ayaklanması (318/930)

Halife Muktedir Billah döneminde Musul'da Ağar b. Matara et-Tağlibî adında bir Hâricî ayaklandı (318/930). Ağar, Attab b. Külsüm et-Tağlibî'nin oğluydu. Re'sü'l-Ayn civarında ayaklanıp yanındaki yaklaşık 2.000 kişiyle Kefertusa'ya yöneldi. Orayı yağmalayıp halkı kılıçtan geçirdikten sonra Nusaybin'e gitti. Nusaybin yakınlarında konaklayıp yanına bir kısım askerini de alarak şehre girdi. Çıkan savaşta Ağar'ın ordusu yaklaşık 100 kişiyi öldürüp 1.000 kişiyi de esir aldı. Sonra esirleri 400'er dirhem karşılığı serbest bıraktı. Bu haber Diyâr-ı Rabîa emiri Nasirü'd-Devle'ye ulaşınca bunların üzerine bir ordu gönderdi. Nasirü'd-Devle'nin gönderdiği ordu Hâricîler'i yenerek Ağar b. Matara'yı esir alıp Bağdat'a götürdü (318/930).¹⁶⁵ Böylece bu ayaklanma da sona ermiş oldu.

SONUÇ

Hz. Ebu Bekir döneminde ilk belirtileri görülen, Hz. Osman döneminde düşünce olarak ortaya çıkıp ilk eylemlerini gerçekleştiren ve Hz. Ali döneminde de ümmetten tamamen kopan Hâricîler, ondan sonra da hiçbir iktidar ile barışmayıp tarih boyunca Müslümanlarla savaşmışlardır.

Hâricî ayaklanmaları, Emevîler döneminde bütün hızıyla devam etmiştir. Bu ayaklanmalarda Emevî Halife ve valilerinin keyfi uygulamaları ve gayri İslâmi kararları da kamçılayıcı olmuştur. Emevîler, Hâricîler'e karşı çok sert mücadelelerde bulunmuşlar ama aynı zamanda Haşimoğulları'na karşı da mücadele etmek zorunda olmaları, onların Hâricîler'i tamamen yok etmelerine mâni olmuştur. Emevîler dönemindeki kadar güçlü olmasa da Abbâsiler döneminde de ayaklanmalar devam etmiştir. Bu dönemde ayaklanmaların el-Cezîre bölgesinde yoğunlaşmasında bölgenin etnik yapısının büyük katkısı olmuştur. Bölge insanının hilâfet merkezinden uzak

¹⁶⁵ İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-Tarih* 7:61-62.

oluşundan kaynaklanan, iktidarın nimetlerinden mahrum olmasında ayaklanmaların burada yoğunlaşmasının bir sebebidir.

Buradaki ayaklanmaların çoğunun lideri Benî Şeybân kabilesindedir. Şeybânoğulları, Rabîaoğulları kabilesinin bir kolu olup, Musul çevresinde çadırlarda konaklayan Bedevî kabilelerinin sayıca ve kuvvetçe en büyüklerinden biridir. Bu sebeple el-Cezîre'deki Hâricîlik hareketi genellikle Diyâr-ı Rabîa'da Şeybânoğulları arasında kabul görmüştür. 252-282/866-895 yılları arasında bölgedeki üç ayaklanmanın el-Becîle kabilesinin liderliğinde olması, Becelîlerin de Hâricîliği benimsemelerinin ve bölgede Şeybânoğulları'nın eski gücünü kaybetmelerinin bir sonucudur.

Bu ayaklanmalarda dikkat çeken bir diğer husus da şudur: Hâricîler, ayaklanmalarında genellikle uzlaşmaya yanaşmamışlardır. Tek şartları Halîfenin ve/veya valinin azli olmuştur. Ama bölgede uğradıkları bazı yerlerle para karşılığı anlaşma sağlayıp savaşmadan orayı terketmişlerdir. Bu tavırlarının temel sebebi kendileriyle savaşmak istemeyen insanlardan belli bir miktar para alarak hâkimiyetlerini kabul ettirmek ve düşmanlarına bir yenisini eklememektir. Ama burada ayaklananların ekonomik durumunu da gözardı etmemek gerekir. Ayaklanmaya katılanlar genelde fakir insanlardı. Hem kendilerinin paraya ihtiyaçları vardı hem de ordunun techizi için para gerekiyordu. Asîlerin fakir kimselerden oluşması, bize şu fikri de vermektedir: Hâricî liderler, devletin –özellikle- ekonomik açıdan adaletsizliklerini fakir kesime anlattıklarında taraftar bulmaları kolay oluyordu. Ayaklanmalar, kültürel birikimden yoksun ve genellikle tepkisel olduğundan kalıcı değildi. Birkaç istisna hariç, birbirinin devamı niteliğinde de değildir. Bu ayaklanmaların gücü ve istikrarı, liderinin şahsiyetine bağlıdır. Çoğu zaman isyanın devlet için tehlikeli bir boyuta ulaştığı bir anda liderin öldürülmesiyle ayaklanmanın bastırıldığını ve yok olup gittiğini görüyoruz. Hemen hemen el-Cezîre bölgesindeki bütün Hâricî ayaklanmalarının takip ettiği senaryo budur.

Hâricîler, ayaklanmalarında geçici de olsa bazı başarılar elde etmiş, birçok komutanı yenmişlerdir. Onlar göçebe hayatı yaşadıkları için iyi birer savaşçıydılar. Ayrıca onların tebliğde en iyi işledikleri kavram, "şehadet" idi. Mensupları, yaptıkları işin Allah yolunda yapılmış bir cihad olduğuna inandıkları için ölüme (şehadete) gitmekten çekinmiyorlardı.

Abbâsiler dönemindeki Hâricî ayaklanmaları tepkisel hareketler olduğundan pratikte hiçbir iyileştirme getirmemiş, ama bu protesto hareketlerine iştirak eden Hâricîlere, birşeylere ulaşıyormuş duygusu vermiş ve onların şehadet iştiyakıyla psikolojik tatmin duygusu elde etmeleri sonucunu doğurmuştur.

Kaynaklarda Abbasîler döneminde el-Cezîre bölgesinde tespit edebildiğimiz en son ayaklanma Ağar b. Matara ayaklanması (318/930)'dır. Bu tarihten sonra bölgede Hâricî ayaklanmalarının olmaması, bölgenin siyasi ve demografik yapısında meydana gelen değişikliklerle izah edilebilir.

254/868 yılında Halîfe Mu'temid tarafından Ermeniyye ve Diyâru Bekr valiliğine atanan Ebu Musa b. Şeyh b. Selil eş-Şeybânî, isyan ederek Şeyhoğulları emirliğini kurdu. Yaklaşık 30 yıl süren bu emirlik Şeybânlıların Hâricîlere olan desteğini azaltmış, 285/899 yılında Halîfe Mu'tazid'in Amîd'i ele geçirerek şehrin asîlere bir sığınak olmasını engellemesi, Şeybânoğullarının hâkimiyetini dolayısıyla da Hâricî faaliyetlerini daha da kısıtlamıştır.

Tağlib kabilesinden Hamdan b. Hamdun, Harun b. Abdullah el-Becelî ayaklanmasını (263/877) desteklemiştir. Ancak 281/894 yılında Halîfe Mu'tazid tarafından tutuklanarak hapsedilmiştir. Hamdan'ın oğlu Hüseyin, 283/896'da Halîfeyle, babasının serbest bırakılması şartıyla anlaşarak Hâricîlere karşı savaşmış ve Harun'u yenmiştir. Bu zafer neticesinde Hüseyin, Bağdat'a vali yapılmış, babası da serbest bırakılmıştı. Böylelikle Hâricîlerin önemli bir desteği de devlet tarafına geçmiş oldu. Gerek Hamdanîlerin gerekse Şeyhoğullarının yönetime geçmesi birçok ayaklanma gerekçesini de ortadan kaldırmış oluyordu.

Bu süreç içinde bölge halkının bir kısmı da şehirleşmiş ve uysallaşmıştır. Ayrıca el-Cezîre halkının III./IX. yüzyıldan itibaren sünnîleşmeye başlamış olması da Hâricî faaliyetlerinin kesilmesine sebep olmuştur.

KAYNAKÇA

- Bekrî, Abdullah b. Abdülaziz (ö. 487/1094). *Mu'cemu Ma İsta'cem min Esmâ'l-Bilad ve'l-Mevâdî'*. Thk. Mustafa es-Sekka. 3. Baskı. Beyrut: Alemü'l-Kütüb, 1403/1983.
- Belâzurî, Ahmed b. Yahya b. Cabir (ö. 279/892). *Futuhu'l-Büldan*. Thk. Rıdvan Muhammed Rıdvan. Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1403/1983.
- İbnu'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed. *el-Muntazam fî Tarih'l-Müluki ve'l-Ümem*. Thk. Muhammed ve Mustafa Abdülkadir Ata. 1. Baskı. Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1412/1992.
- Ebu Zehra, Muhammed (ö. 1974). *İslamda İtikadî, Siyasî ve Fıkhî Mezhepler Tarihi*. Trc. Sıbğatullah Kaya. İstanbul: Anka Yayınları, (t.y.).
- Fayda, Mustafa. "Becîle". Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. 5:287. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- "Hemdân". Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Fığlalı, Ethem Ruhi. "Hâricîler". Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Göyünç, Nejat. "Diyarbakır". Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Halîfe b. Hayyat, Ebu Ömer el-Leysî el-Asferî (240/854). *Tarih-ü Halîfe b. Hayyat*. Thk. Ekrem Ziya el-Umerî. 2. Baskı. Dımaşk: Darü'l-Kalem, 1397/1977.
- Hâmevî, Yakut b. Abdullah (626/1229). *Mu'cemü'l-Büldan*. 2. Baskı. Beyrut: Darü'l-Fikr. Beyrut, 1995.
- Haşimî, Ali b. Hüseyin (ö. 1396/1976). *Vak'atü'n-Nehrevan evi'l-Havarîc*. Beyrut: Müessesetü'l-Müfid, t.y.
- İbnu'l-Esîr, Muhammed b. Muhammed b. Abdu'l-Vahid eş-Şeybânî (ö. 630/1233). *el-Kâmil fî't-Tarih*. Thk. Ebu'l-Fida Abdullah el-Kādî. 2. Baskı. Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1415/1995.
- İbn Hallikan, Ebu'l-Abbas Şemsüddin Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr (681/1282). *Vefayâtü'l-A'yan ve Enbaü'z-Zemân*. Thk. İhsan Abbas. Beyrut: Darü's-Sekafe 1388/1968.
- İbnu'l-İmâd, Ebu'l-Feth 'Abdulhay b. Ahmed b. Muhammed b. el- 'Akerî' ed-Dımaşkî es-Sâlihî el-Hanbelî (ö. 1089/1678). *Şezeratü'z-Zeheb fî Ahbar-i men Zeheb*. Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, t.y.

- İbn Kesîr, İsmail b. Ömer (ö.774/1373). *el-Bidaye ve'n-Nihaye*. Thk. Mustafa Abdül-Vahid. Beyrut: Mektebetü'l-Maarif, 1395/1976.
- İbnu'n-Nedîm, Muhammed b. İshak (ö. 385/995). *el-Fihrist*. Thk. İbrahim Ramazan. Beyrut: Darü'l-Ma'rife, 1398/1978.
- İbn Tağrıberdî, Cemalü'd-Din Ebu'l-Mahasin Yusuf el-Atabekî (874/1470). *en-Nücumu'z-Zahire fî Müluk-i Mısr ve'l-Kahire*. Mısır: el-Müessesetü'l-Mısriyyetü'l-Amme, t.y.
- İsferâyinî, Ebu'l-Muzaffer. *et-Tabsîr fi'd-Dîn*. Thk. Kemal Yusuf el-Hût. 1. Baskı. Beyrut: Alemü'l-Kütüb, 1403/1983.
- Kehhâle, Ömer Rıza. *Mu'cemü Kabaili'l-Arab*. 2. Baskı, Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 1402/1982.
- Kindermann, Harald. "Tağlîb". *M.E.B. İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1979.
- Küçükaşçı, Mustafa Sabri. "Mudar". Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. Ankara: TDV Yayınları, 2005.
- Makdisî, Mutahhar b. Tahir (ö. 387/997). *el-Bed'ü ve't-Tarih*. Kahire: Mektebetü's-Sakafeti'd-Diniyye, t.y.
- Sabiû, Nasr b. Süleyman b. Said. *el-Havâric ve'l-Hakikâtü'l-Gaibe*. 1. Baskı. Ürdün: 1420/1999.
- Schleifer, James. "Bekîr". *M.E.B. İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1979.
- Söylemez, Mahfuz. *Bedevilikten Hadârîliğe Kûfe*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2001.
- Şehristânî, İmam Ebu'l-Feth Muhammed b. Abdülkerim (ö.548/1153). *el-Milel ve'n-Nihâl*. Thk. Muhammed Fehmi Muhammed. 2. Baskı. Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1413/1992.
- Şeşen, Ramazan. "Cezîre". Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. Ankara: TDV Yayınları, 1997.
- Taberî, Ebu Ca'fer Muhammed b. Cerîr (ö. 310/922). *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mulûk*. 1. Baskı. Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1407/1987.
- Vida, G. Levi Della. "Sufriyye". *M.E.B. İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1966.
- Watt, W. Montgomery. "The Significance of Kharijism Under the 'Abbasids". *Early İslam*. Oxford: 1990.

- Williams, John Alden. "Kharijis" *Encyclopedia of Religion*. New York: 1987.
- Ya'kubî, Ahmed b. Ebi Ya'kub b. Ca'fer el-Abbasî (ö. 284/897). *Târîhu'l-Ya'kubî*.
Beyrut: Dar-ı Sadr (t.y.).
- Yınanç, Mükrimin H. "Diyarbakir"! *M.E.B. İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: Milli Eğitim
Basımevi, 1966.
- Zehebî, Muhammed b. Ahmed b. Osman b. Kaymaz (ö. 748/1348). *Siyer-u A'lamî'n-
Nübelâ*. Thk. Şuayb el-Arnâvut vd. 9. Baskı. Beyrut: Müessesetü'r-Risale,
1413/1993.
- Ziriklî, Hayrüddin. *el-A'lam Kamûs ve Teracîm*. 11. Baskı. Beyrut: Darü'l-İlm lil-
Malayin, 1415/1995.
- Zorlu, Cem. *Abbasîlere Yönelik Dinî ve Siyasî İsyânlar*. Ankara: Ankara Okulu
Yayımları, 2001.